

De boerderij als ontwikkelomgeving

Kinderen uit speciaal basisonderwijs werken mee.
Werkt de boerderij voor de kinderen?

Yvon D. Schuler

De boerderij als ontwikkelomgeving

Kinderen uit speciaal basisonderwijs werken mee.
Werkt de boerderij voor de kinderen?

Yvon D. Schuler

© 2010 Wageningen, Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO)

Alle intellectuele eigendomsrechten en auteursrechten op de inhoud van dit document behoren uitsluitend toe aan de Stichting Dienst Landbouwkundig Onderzoek (DLO). Elke openbaarmaking, reproductie, verspreiding en/of ongeoorloofd gebruik van de informatie beschreven in dit document is niet toegestaan zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO.

Voor nadere informatie gelieve contact op te nemen met: DLO in het bijzonder onderzoeksinstituut Plant Research International, Business Unit Agrosysteemkunde

DLO is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

Exemplaren van dit rapport kunnen bij de (eerste) auteur worden besteld. Bij toezending wordt een factuur toegevoegd; de kosten (incl. verzend- en administratiekosten) bedragen € 50 per exemplaar.

Dit rapport is een product van het Transforum project Green Care Amsterdam (www.transforum.nl)

Plant Research International, onderdeel van Wageningen UR

Adres : Wageningen Campus
: Postbus 616, 6700 AP Wageningen
: Droevendaalsesteeg 1, Wageningen
Tel. : 0317 – 48 05 76
Fax : 0317 – 41 80 94
E-mail : info.pri@wur.nl
Internet : www.pri.wur.nl

Inhoudsopgave

	pagina
Samenvatting	1
Inleiding	5
Probleemstelling en doelstelling	7
Aanpak kwalitatieve casestudy	8
Opzet van het rapport	10
Deel A Groene Pedagogiek	13
Groene Pedagogiek	14
Leerlingen als hulpboer	18
Docenten en boeren als begeleider	29
Deel B Boerderij als ontwikkelomgeving	35
Boerderij als ontwikkelomgeving	36
Gesystematiseerd boerderijprogramma	43
Deel C Landbouw transitie voor ontwikkelboerderijen	49
Conclusies voor transitie	50
Aanbevelingen voor transitie	53
Met dank aan	57
Literatuur	59
Bijlage I. Leergebiedoverstijgende kerndoelen	2 pp.
Bijlage II. Kerndoelen die behaald kunnen worden op de boerderij als ontwikkelomgeving	1 p.
Bijlage III. Vegen, voeren en knuffelen op de boerderij	2 pp.
Bijlage IV. © GCA Interview lijst kinderen	3 pp.
Bijlage V. Lijst genoemde effecten boerderijomgeving	2 pp.
Bijlage VI. De ingevulde observatielijsten van zeven leerlingen	1 p.
Bijlage VII. Observatieformulier	1 p.
Bijlage VIII. Overzicht observatiecategorieën	1 p.
Bijlage IX De boerderij als krachtige leeromgeving	4 pp.

Samenvatting

Het project 'De boerderij als ontwikkelomgeving' maakt onderdeel uit van het Transformo programma Green Care Amsterdam, dat van begin 2007 tot eind 2009 heeft gedraaid. Dit project beweegt zich binnen het krachtenveld van nieuwe ontwikkelingen in de relatie tussen stad en platteland.

In deze rapportage wordt een beschrijving gegeven van de ervaring die opgedaan is met het 'groenatelier', dat door twee AGORA scholen in Zaanstad is uitgevoerd op een boerderij. De kinderen werken op de boerderij mee, vanuit de gedachte dat een concrete context kinderen uit het speciaal basisonderwijs op een andere manier stimuleert. De vraag is werkt de boerderij ook op deze manier voor de kinderen? Andere vragen die beantwoord moesten worden, zijn:

- *Wat gebeurt er met de kinderen in het 'groenatelier'?*
 Wat doen ze op de boerderij, wat beleven ze en ook wat zijn de effecten van hun verblijf op de boerderij? In het eerste jaar van het deelproject zijn observaties gedaan, waaruit blijkt dat kinderen met groot plezier naar de boerderij gaan, zelf vinden dat ze veel leren en vooral ook dat de docenten aangeven dat kinderen rustiger en geconcentreerder werken dan in de klas op school. De kinderen geven zelf aan dat ze de boerderij leuker vinden, omdat het echt is. Hier moeten ze echt aan het werk.
- *Wat moeten de docenten en begeleiders allemaal doen om het 'groenatelier' te laten werken.*
 In het tweede jaar is vooral gekeken naar de vaardigheden die noodzakelijk zijn om zo'n programma te blijven draaien. Welke programma kan uit de ervaringen van Zaanstad meegenomen worden? Het blijkt vooral van belang te zijn dat docenten zelf nieuwsgierig zijn naar de natuur, het agrarische werk en vooral het ook interessant vinden om op een onderzoekende en lerende manier met kinderen bezig te zijn. De boerderij biedt veel ongeplande en onverwachte leermomenten. Docenten en begeleiders moeten dan ook voldoende flexibel en communicatief ingesteld zijn om op de boerderij aan het werk te gaan. Ook van belang is een goed overleg en gestructureerde samenwerking tussen de docenten (school) en de boer(in) (boerderij). Als de docent/begeleiders en de boer(in) goed op elkaar ingespeeld zijn, leren zij ook van elkaar en daarvan profiteren de leerlingen het meest.
- *Hoe kan de boerderij als ontwikkelomgeving werken en met name aan welke voorwaarden moet er allemaal voldaan worden om dergelijke projecten effectief te laten verlopen?*
 Het belangrijkste punt bij het goed benutten van de boerderij als ontwikkelomgeving is gestructureerd werken en hierop aanpassingen te doen op de boerderij. Het werken op een productieve boerderij levert voldoende aanleidingen op om ervaringen op te doen, maar soms zijn aanpassingen voor de doelgroep onvermijdelijk. Door gestructureerd aan een programma te werken kunnen onderwijsdoelstellingen en boerderijdoelstellingen aan elkaar gekoppeld worden. Kleine aanpassingen in de inrichting van het erf of de gebouwen zijn binnen een project op te vangen en te bekostigen. Een belangrijk punt is ook het bijhouden van de ervaringen en leermomenten. Een monitoringsysteem kan hierin een hulpmiddel zijn. Hierin wordt een aantal zaken bijgehouden: de ervaringen die de kinderen opdoen (hun leermomenten), de groepservaringen (foto's en verhalen van de dag), dagboeken van de begeleiders waarin zij aangeven wat er gebeurd is en vooral de incidenten (leuk en minder leuk) die hebben plaatsgevonden. Verder kan bijgehouden worden welke acties er zijn genomen binnen het programma (en waarom). Het constant bijhouden van de beslissingen gedurende het traject geeft helderheid over een langere periode. Een groot punt is telkens weer het vervoer van de kinderen en de financiering van de inzet van de boer(in). Ook hier dreigen de boeren veel werk te verrichten voor te weinig geld. Een structurele bekostiging van projecten op de boerderij voor kinderen in het speciaal onderwijs is daarom ook aan te bevelen.

In breder perspectief hebben we gekeken naar twee specifieke punten:

- *Welke kennis over werken op de boerderij is met andere organisaties te delen en hoe kan kennisontwikkeling georganiseerd worden?*
 Vooral binnen dit breed onderwijs-zorg traject is de samenwerking met jeugdhulporganisaties van groot belang. Het onderwijsveld en de zorginstellingen werken nu vanuit de brede school ontwikkeling en verbrede zorg-programma's steeds meer samen. Dit biedt perspectief om te zoeken naar de mogelijkheid om boerderij-programma's als structurele ondersteuningstrajecten te ontwikkelen. De samenwerking met boeren (of boeren-organisaties) wordt nu nog onvoldoende regionaal aangestuurd. Het is noodzakelijk op regionaal gebied samenwerkingstrajecten te starten. Dit kan niet door elke school apart georganiseerd worden. Er zal een gemeentelijk (of regionaal) ondersteund en gefinancierd breed onderwijs-zorgprogramma ontwikkeld moeten worden, waarin scholing van begeleiders op de boerderij (dus ook de boeren) vooral gericht wordt op het omgaan met de doelgroep uit het speciaal (basis- en voortgezet) onderwijs. Hierin moet ook kennisuitwisseling georganiseerd en andere pilot programma's aangestuurd worden. Wat de kennisontwikkeling betreft kan het Noorse model Levande Skule een goed voorbeeld zijn. Hierin wordt een gestructureerd programma van scholing, praktijkervaring en kennisuitwisseling binnen de gemeente/regio ondersteund door een opleidingsinstituut / landbouwuniversiteit. Het is een aanbeveling een dergelijk praktijkproject i.s.m. de Universiteit Wageningen en Hogeschool Utrecht en/of Fontys hogeschool verder uit te werken. Belangrijk is dan ook de brede onderwijs-zorg visie voor speciale doelgroepen in de aanpak te verankeren.

- *Bestaat er zoiets als 'groene pedagogiek' waarop verder gebouwd kan worden?*
 Tijdens onze zoektocht is er veel discussie geweest over de omschrijving van 'groene pedagogiek'. De lijn die we eerst gevolgd hebben is die van groeneducatie en natuur- en milieu educatie, omdat hierin de link naar het opdoen van ervaringen in en leren van de groene omgeving al redelijk goed gedocumenteerd is. Ook literatuur die de betekenis van natuur voor de ontwikkeling van kinderen, natuurlijk spelen en natuurervaringen opdoen en recente literatuur over boerderijeducatie geven voldoende aanknopingspunten voor de aanname dat een 'groene pedagogiek' zeker in potentie aanwezig is, hetzij verspreid over verschillende aandachtsgebieden. Kees Both heeft getracht hiervoor een aanzet te geven.

- De boerderij als ontwikkelomgeving is absoluut aan te bevelen.
 - De ervaringen die kinderen in dit project opdoen, maar ook andere projecten als de Boerderijschool in Zutphen, Boerenstadswens (boerderijbezoeken) in Amsterdam, geven aan dat de boerderij als ontwikkel-omgeving veel voordelen biedt. De boerderij heeft:
 - Een natuurlijke en concrete setting, waarin veel activiteiten kunnen plaatsvinden, die zowel leergebiedoverstijgende als leergebied specifiek gerelateerd zijn;
 - Een afgebakend terrein. Uit onze ervaring blijkt dat kinderen de boerderij een prettige omgeving vinden om in te verblijven. Het is een natuurlijk terrein, maar toch afgeschermd en biedt daardoor voldoende veiligheid en is redelijk overzichtelijk Dit is voor de doelgroepen uit het speciaal (basis- en voortgezet) onderwijs van groot belang.
 - De mogelijkheid om gestructureerd en minder gestructureerd aanbod van activiteiten te bieden. Al naar gelang de doelgroep kunnen activiteiten in opdracht, duur en moeilijkheidsgraad aangepast worden. Er valt hier voor iedereen wat op zijn/haar eigen niveau iets te doen. En als een kind even helemaal geen zin heeft, kan het gewoon op een strobaal gaan zitten.'
 - Ruimte voldoende om kinderen de gelegenheid te bieden 'even uit hun bol te gaan', zonder dat het anderen stoort. Sowieso is het werken op de boerderij een combinatie van fysieke, sociale en cognitieve bezigheden. Deze combinatie zorgt ervoor dat de kinderen zich beter kunnen concentreren, hun energie kwijt kunnen en ook nog zelf oplossingen kunnen vinden voor problemen die opdoemen.
 - De kans om een verbinding te maken tussen de agrarische wereld, de schoolse wereld, de zorgsector, maar ook tussen de natuur en de stedelijke omgeving. Voor veel kinderen biedt dit een unieke combinatie om ervaringen op te doen.
 - In de pilot Green Care Amsterdam is naar voren gekomen dat kinderen binnen de boerderij als ontwikkel-omgeving veel van hierboven omschreven kerndoelen kunnen behalen. Wat van belang is dat de programma's ook structureel georganiseerd gaan worden op het behalen van deze kerndoelen.

Uit het onderzoek komt naar voren dat de boerderij een goede leer- en ontwikkelomgeving is om de volgende redenen:

- Er is een afgebakende omgeving (erf en landerijen) die toch voldoende eigen vrijheid geeft aan de kinderen en jeugdigen.
- Er zijn afgebakende taken die in een vast programma uitgevoerd moeten worden (structuur), maar toch voldoende eigen inzet vragen en variëteit bieden.
- Het biedt de mogelijkheid voor eigen verantwoordelijkheid bij het leren en bij de keuze van werkzaamheden en activiteiten.
- Het vraagt een hoge fysieke activiteit van de kinderen en jeugdigen.
- Het vergroot de binding met natuur en omgeving.
- Het versterkt de beleving van 'samen werken' en van sociale contacten.

De boerderij is dus een reële context, waar het echte werk en echt leren en ontwikkelen plaatsvindt. Werken met kinderen uit het speciaal basisonderwijs op de boerderij biedt enorme kansen. ***De boerderij kan zich ontwikkelen tot een innovatieve ontwikkelomgeving voor brede onderwijs-zorgarrangementen.***

Vervolgstappen nodig

Voor het verder ontwikkelen van een 'groene pedagogiek' op de boerderij specifiek voor de doelgroepen in het brede onderwijs-zorgtraject zal een vervolg op dit traject noodzakelijk zijn. Inmiddels is eind 2009 onder de titel bOZ boerderijproject 2-20 een vervolg op dit traject gestart bij Transforum. Hierin hopen we een doorlopende ontwikkellijn voor brede onderwijs-zorg te initiëren en hierin ook het thema 'groene pedagogiek' mee te nemen en verder te ontwikkelen.

- Een wetenschappelijke onderbouwing te vinden voor de stelling dat opvoeden in de groene ruimte goed is voor en bijdraagt aan de ontwikkeling van kinderen die speciale zorg en begeleiding nodig hebben, blijkt ondanks veel onderzoek naar de betekenis van groen niet gemakkelijk. Hierbij is het met name van belang te kijken naar onderzoek en projecten die voor een breed onderwijs-zorg traject informatie oplevert. Vanuit onderwijs kunnen we dan kijken naar ervaringen op het gebied van ervaren onderwijs, waarbij kinderen in een authentieke of concrete omgeving aanzet tot het nemen van eigen verantwoordelijkheid en het opdoen van positieve ervaringen. In het Zaanse project blijkt dit ook zeker te gebeuren. Hierbij is het ook van belang om te kijken naar de transferproblemen die er zijn tussen werken op school, in de instelling en op de boerderij (zie ook Hovinga Bijlage III)
- Een aanvraag voor een extra traject is bij Transforum in behandeling genomen en is juli 2009 goedgekeurd, zodat een extra stap gezet kan worden. Het is van groot belang dat er voor risicogroepen andere vormen van brede onderwijs-zorg trajecten worden opgezet. Agora heeft hiervoor dit proeftraject opgezet en is met het samenwerkingsverband bOZ ook van 2009 tot eind 2010 een uitgebreid traject gestart voor kinderen van 2-20 jaar. De ervaringen hiervan zullen eind 2010 worden gepubliceerd.

Transitie

Op de boerderij kunnen nieuwe interventieprogramma's worden ontwikkeld. Kinderen uit het brede onderwijs-zorgtraject zullen hiervan veel profijt hebben.

- De mogelijkheid om deze vorm van brede onderwijszorg als een nieuwe landbouw innovatie en pedagogische-zorg interventie te ontwikkelen is zeker aanwezig. Hiervoor is het echter noodzakelijk meer te weten over de samenwerking tussen verschillende sectoren op strategisch gebied, de ontwikkeling van duurzame samenwerkingsverbanden tussen school en zorgorganisaties en de landbouwsector. Ook overleg met ervaringsdeskundigen in de verschillende sectoren zal verder aan het licht moeten brengen. Om tot een dergelijke transitie te komen zal er meer geld vanuit verschillende ministeries (LNV, OCenW, VWS) moeten komen om experimenteel onderzoek op te zetten en concrete praktijkprojecten te kunnen opbouwen. Verder kunnen provincies en vooral de gemeenten deze specifieke ontwikkeling ondersteunen door arrangementen voor vervoer naar boerderijen te ondersteunen en boerderijen die aan dergelijke projecten willen meewerken te helpen.
- Ook de ontwikkeling van ondersteuningstrajecten voor onderwijs- en zorginstellingen en boeren dient vanuit gemeentelijk en regionaal verband opgepakt te worden.

- De opzet van coach- en scholingsprogramma's voor begeleiders en boeren kan vanuit de ministeries van LNV, VWS en OCenW uitgezet en bekostigd worden, zodat er een gericht interventieprogramma op de boerderij kan ontstaan.

Onderzoek

Dit project is een kleinschalig initiatief dat aanleiding geeft tot het opzetten van een diepgaander experiment. Voor een effectenonderzoek zou geld vrij gemaakt moeten worden. Zoals Van den Berg (2005, Pp. 55) adviseert zou specifiek Quasi-experimenteel cross-sectioneel veldonderzoek hier noodzakelijk zijn. De kinderen die wel of niet een programma op de boerderij volgen, moeten expliciet vergeleken worden op afname van bepaalde gedragsproblemen. Ondanks het feit dat de begeleiders afname van gedragsproblemen constateren, was het binnen dit traject niet mogelijk dit structureel vast te leggen.

Binnen dit traject was quasi-experimenteel cross-sectioneel veldonderzoek niet mogelijk, omdat wij instapten in een reeds gestart programma en het ateliermodel in principe voor alle kinderen beschikbaar is. Alle kinderen konden voor de boerderij kiezen. Het wel degelijk aan te bevelen een dergelijk onderzoek op te zetten, maar dan zal er ook voor deze experimenten meer ruimte moeten zijn.

Verder is het uitwerken van het gebruik van onderzoeksmethoden en instrumenten bij onderzoek voor deze doelgroep voer voor methodologen. Gebruikte gedragsvragenlijsten zoals CBCL/6-18 lijken niet geschikt om het gedrag op de boerderij te beschrijven. Er zullen bewerkingen gemaakt moeten worden voor deze specifieke ontwikkelomgeving. Ook vormen van zelfonderzoek, zoals gebruikt door Remmerswaal (2008) of bij de boerderijschool (Schreurs, 2009), zijn bij deze doelgroep nauwelijks in deze situatie toe te passen. Het zou goed zijn te kijken of de fotoverslagen hiervoor een vervangende methode zou kunnen zijn.

Presentatie van gegevens

Voor de presentatie van ervaringen die kinderen op de boerderij opdoen, zou eigenlijk een ander medium beter zijn. Een film zou beter kunnen aangeven wat kinderen meemaken en zou zeker de snelheid waarmee leerervaringen plaatsvinden, de interactiviteit van de gebeurtenissen en de impact van de ervaringen kunnen weergeven. Statische beelden en beschrijvingen komen hierin meestal te kort. Het maken van filmbeelden over brede onderwijs-zorg concepten op de boerderij is zeker aan te bevelen.

Inleiding

'De natuur is de beste leermeester en de oefening van de natuurlijke vermogens gebeurt het beste door het leven zelf.'

Pestalozzi Zwitserse pedagoog (1746 –1827)

Het project 'De boerderij als ontwikkelomgeving' maakt onderdeel uit van het Transforum programma 'landbouw en groen voor een gezonde stedelijke samenleving' dat van begin 2007 tot eind 2009 heeft gedraaid als een Transforum project. In deze rapportage wordt een beschrijving gegeven van de ervaringen die opgedaan zijn met het 'groenatelier' dat door twee AGORA scholen in Zaanstad is ontwikkeld. Deze werkwijze kan model staan voor een Nederlandse variant van het Noorse project 'Levende Skule', waarin kinderen weer een relatie opbouwen met hun natuurlijke omgeving (Verheij, 2007). In het groenatelier worden kinderen uit het speciaal basisonderwijs in staat gesteld om binnen een boerderijomgeving concrete (leer)ervaringen op te doen. De bedoeling van het atelier is dat kinderen meer eigen zeggenschap krijgen over hun leerproces door een concrete ontwikkelomgeving aan te bieden.

Context gebonden ervaringen opdoen

Dit project gaat over het benutten van een contextgebonden omgeving, waarin kinderen uit het speciaal onderwijs hun algemene vaardigheden kunnen verbeteren. Het gaat dus niet over een educatieve boerderij of educatief programma dat gericht is op leergebiedspecifieke kerndoelen of het geven van natuuronderwijs. Binnen dit concept staat de ontwikkeling van niet leergebied specifieke kerndoelen op de voorgrond. Meer informatie over Meervoudige intelligentie, context gericht leren en de keuzevrijheid van leerlingen om zelf hun leerproces te sturen waren aanleiding tot het opzetten van een 'groenatelier' op de Petra- en Sjalomschool in Zaanstad. De aanleiding voor het ontwikkelen van een boerderijproject in Zaanstad was een bezoek aan Green Chimneys in New York door bestuurders, management en docenten van het samenwerkingsverband bOZ uit Zaanstad/Amsterdam.

'Het merendeel van de kinderen (60 tot 70 procent) leert beter als het onderwijs ook een praktische invulling krijgt. Kinderen met gedragsproblemen, die op een reguliere school veel moeite met leren hebben, kunnen baat hebben bij werkzaamheden op de boerderij. Achterliggende gedachte is dat het leren lezen en schrijven beter gaat als dit wordt gekoppeld aan praktisch boerderijwerk. 'Deze conclusies komen uit het Noorse actieonderzoek Levende Skule (levende school). Volgens Tom Tiller (pedagoog) lijkt de boerderij als klaslokaal als een 'geschenk uit de hemel' te komen, zowel voor mensen uit het onderwijs als voor leerlingen en hun ouders. Onderwijs op de boerderij verschaft leerervaringen en stimuleert leerlingen om zelf verbanden te leggen tussen aarde en voedsel, en tussen werkzaamheden in de praktijk en theoretisch leren op school. (Bron: Boerderijwerk is leren).

Het is van belang dat kinderen van jongs af aan kunnen ervaren dat zij deelnemer zijn aan het maatschappelijk gebeuren en daarbij bepaalde keuzemogelijkheden, taken en verantwoordelijkheden hebben. Kinderen mogen niet bij voorbaat 'buitenspel' worden gezet. Met andere woorden: er is een algemeen maatschappelijk belang dat het onderwijs voor alle kinderen mogelijkheden tot succeservaringen creëert. Aangezien de stedelijke omgeving steeds minder te bieden heeft aan 'een groene uitdagende ruimte, kan de boerderij als leef- en leeromgeving een belangrijke plaats innemen. Hier kunnen kinderen hun natuurlijke liefde voor het leven (ook wel bekend als biophilie) hervinden of zoals Louv aangeeft: de Nature Deficit Disorder, tegengaan. Hierin vermijden kinderen het contact met de natuur en lopen daardoor veel ervaringen mis. Juist door kinderen weer met de natuur te confronteren, kunnen zij op een andere manier gestimuleerd worden in hun opgroeiproces en nieuwe ontwikkelingsmogelijkheden ontdekken. Alle kinderen kunnen hiervan profiteren, maar zeker de kinderen uit het speciaal onderwijs en de jeugdhulpverlening.

Hooiveld (2005, Pp. 5) geeft aan:

'Elke leraar weet uit ervaring dat kinderen pas echt iets leren wanneer zij er zelf aan toe zijn. Een bekend voorbeeld is het moeizame verloop van het leren spellen van werkwoorden op de basisschool. Maar als je het doet in de tweede klas van het vervolgonderwijs is het zo gebeurd. Wat nog niet wil zeggen dat dit voor alle leerlingen opgaat. Kinderen verschillen, ook daar moet je goed rekening mee houden.' Dit inzicht bracht APS tot de ontwikkeling van een model voor het speciaal basisonderwijs. 'Te lang is geprobeerd de SBO- school in te richten als een basisschool, maar dan wat meer

speciaal. Soms zijn alle wapens die de basisschool in huis heeft in de strijd gegooid en tevergeefs op kinderen uitgeprobeerd. Dan staan er nog twee wegen open. Of je probeert het op de klinische manier door bij het aanbieden van onderwijs uit te gaan van de stoornis van het kind. Of je doet het op de manier zoals nu gebeurt op De Piramide in Arnhem, Zonnewijzer in Valkenswaard, de scholen Petra en Sjalom in Zaandam en De Regenboog in Waalwijk. Met een geheel andere inrichting van onderwijs die uitgaat van de persoonlijke wil van kinderen om te leren. We noemen dit de 'als leerwerkplaats'. Op dit moment worden soortgelijke modellen voor het speciaal onderwijs ontwikkeld.'

De SBO scholen van Agora in Zaanstad hebben voor de boerderij als groenatelier gekozen, omdat de kinderen op de Corneliahoeve de veelzijdige en motiverende omgeving aangeboden konden krijgen die ze zo hard nodig hebben om zich te ontwikkelen.

Macrosociale ontwikkelingen

In 2004 vroeg staatsecretaris Clémence Ross-van Dorp een onderzoek aan naar vroegtijdige signalering en interventies bij opvoed- en opgroei problemen bij kinderen. De onderzoekscommissie verwijst o.a. naar de nationale studie van het SCP (Zeijl *et al.*, 2005) waaruit blijkt dat: 'de groep kinderen die ernstige en langdurig in hun ontwikkeling bedreigd worden, niet willekeurig over de Nederlandse populatie verdeeld zijn. Als de ouders een niet-westerse achtergrond en/of een lage opleidingen/of een laag inkomen hebben en/of alleenstaand zijn, is de kans op grote problemen vele malen groter dan voor doorsnee kinderen. Ook factoren als het wonen in verarmde grote stadswijken, het bezoeken van scholen waarin zich veel risicoleerlingen verzamelen, het niet beschikbaar of bereikbaar van voorschoolse educatie zijn risicofactoren voor latere problemen. Individuele vroegtijdige signalering en interventie, hoe vroeg ook, zullen deze problemen niet oplossen en kinderen niet vrijwaren van de invloed van deze risicovolle context.'

Van Veen (2006) geeft aan dat zorgstructuren in en om de school van belang zijn om een dekkend en effectief zorgnetwerk voor kinderen op te bouwen. Scholen spelen een belangrijke rol in het volgen van de ontwikkeling van alle kinderen en kunnen direct signaleren als er iets fout gaat. De groep kinderen die in het zorgcircuit terecht komt blijft met 2-5% relatief laag. Toch dreigen steeds meer kinderen in hun ontwikkeling te stagneren en worden er naast leer- en ontwikkelingsachterstanden ook andere problemen onder jeugdigen gesignaleerd zoals: overgewicht, alcoholgebruik op jongere leeftijd, agressief gedrag.

Naast allerlei zorg- en opvangmogelijkheden die er al georganiseerd worden, is het van belang na te gaan of boerderijen een bijdrage aan de zorg en welzijnsvraag van kinderen kunnen bieden. Binnen de context van de brede schoolontwikkeling kan gekeken worden naar leefomgevingen die kinderen 'andere zorg op maat' kunnen bieden. De inzet van boerderijen als nieuwe omgeving kan evenals in andere landen ook in Nederland een oplossing zijn.

Probleemstelling en doelstelling

In het deelproject leerboerderij wordt een beschrijving gemaakt van de bezoeken die kinderen van een school voor Speciaal Basisonderwijs (SBO) in Zaanstad aan de boerderij brengen. Binnen de school wordt gewerkt met ateliers, waarin kinderen hun eigen leerervaringen kiezen en plannen. Dit atelier wordt gezien als de meest uitgebreide vorm van zelfsturend en natuurlijk leren die nu mogelijk is. De school streeft ernaar deze ateliervorm structureel in te bedden in hun curriculum en onderwijsstructuur.

Het gedachtegoed over 'de ecologische diagnostiek' volgens Bronfenbrenner is uitgangspunt voor het bOZ (breed Onderwijs Zorgcentrum in ontwikkeling) bij de ontwikkeling van het groen ateliermodel. Bronfenbrenner geeft aan dat de omgeving waarin kinderen opgroeien, grote invloed heeft op hun ontwikkeling en gedrag. Bronfenbrenner spreekt van *de ecologie van het opgroeiende kind*. Het model dat hij ontwikkelde is een alternatief voor de traditionele benaderingen in de ontwikkelingspsychologie, die weinig aandacht schenken aan de leefomgeving van kinderen. Bronfenbrenner geeft de ecologische omgeving weer als een 'topografisch' arrangement van systemen. In dit model is ieder systeem ingebed in een bredere context. Hij benoemt deze hiërarchie van elkaar opvolgende systemen van micro- tot macroniveau. Bronfenbrenner (1972). Het programma is verder in vorm gebaseerd op het onderwijsconcept 'De andere basisschool' van het APS. Hierbij wordt uitgegaan van pedagogische principes: elkaar accepteren zoals je bent, verbondenheid met anderen en zelfbeschikking. Als leerprincipe wordt de persoonlijke activiteit van de leerling en het eigenaarschap van het eigen leren voorop gesteld. Kinderen kiezen, de docenten nodigen uit. Het is een kindgericht systeem, geen kennisgericht systeem.

Het programma rond het groenatelier is niet ingericht als educatief programma. Het gaat hier meer om de persoonlijke ervaringen van de kinderen. De nadruk ligt nu vooral op de ontwikkeling van sociale vaardigheden, sociaal emotionele ontwikkeling en aspecten als samenwerken en regulering van gedrag. Dat de kinderen er ook heel veel van opsteken is mooi meegenomen, maar geen eerste inzet. Het programma heeft zich gedurende drie jaar kunnen ontwikkelen, maar wat levert het nu op. Welke meerwaarde heeft dit programma nu voor de kinderen. Is dit bij voorbeeld ook uit te leggen aan de inspectie, aan de ouders?

Doelstelling

De doelstelling van het werken in ateliers is kinderen met leer- en/of gedragsproblemen een leeromgeving te bieden, waarin de leerlingen veel meer zeggenschap hebben over wat en hoe ze leren en zich ontwikkelen. Het doel is kinderen een leeromgeving te bieden die uitdaagt, nieuwsgierig maakt en aanzet tot eigen activiteit. Kinderen leren handelingsvaardig te zijn en in een sociaal maatschappelijke context zich te kunnen redden is het belangrijkste doel.

Dit betekent dat de hoofdvraagstelling in dit onderzoek is:

Welke ervaringen van kinderen met een ontwikkelingsproblematiek die deelnemen aan activiteiten op de boerderij bevorderen de ontwikkeling van deze kinderen in een positieve zin en waaruit blijkt dit dan?

Om deze vraag te kunnen beantwoorden zijn de volgende deelvragen van belang:

- Aan welke activiteiten nemen de kinderen op de boerderij (spontaan) deel en hoe doen ze dit?
- Welke activiteiten zijn op te vatten als natuuractiviteiten en welke natuurervaringen liggen hierin besloten (zoals 'wilde', 'gevaarlijke', 'attractieve', 'voedende', 'kwetsbare', 'intrigerende' of 'overlastbezorgende' natuur)?
- Welke activiteiten waarderen de kinderen wel/niet en welke argumenten gebruiken zij hiervoor?
- Welke activiteiten waarderen de professionele begeleiders wel/niet en welke argumenten gebruiken zij hiervoor?
- Wat vinden de kinderen dat zij leren (in relatie tot jezelf, de ander en het andere) door deel te nemen aan de activiteiten en waaruit blijkt dit dan?
- Wat vinden de professionele begeleiders dat de kinderen leren (in relatie tot zichzelf, de ander en het andere) door deel te nemen aan de activiteiten en waaruit blijkt dit dan?

Het project moet beschrijvingen opleveren van de ervaringen die worden opgedaan en de mogelijkheid om deze ervaringen verder te structureren naar een duurzame transitie.

Aanpak kwalitatieve casestudy

Het programma dat de twee SBO scholen hebben opgebouwd was voor ons de casus. Wij hebben geprobeerd in kaart te brengen wat er gebeurt op de boerderij en wat hieruit voor conclusies getrokken kunnen worden voor andere initiatieven. Voor een goede beschrijving hebben we: observaties gedaan op de boerderij, groepsgesprekken gehouden met begeleiders en andere betrokkenen uit de scholen en van de boerderij, interviews gehouden met deskundigen en betrokkenen en vragenlijsten laten invullen.

Observaties

In het eerste jaar is een aantal observaties gehouden gericht op de activiteiten en reacties van kinderen. Het tweede jaar waren de observaties meer gericht op de acties en reacties van de begeleiders. Bij de observaties van de kinderen zijn half voorgestructureerde lijsten gebruikt met de hoofdvragen:

- wat gebeurt er allemaal op de boerderij met de kinderen?
- waar reageren de kinderen op?
- waar nemen kinderen zelf initiatief in?

We hebben algemene beschrijvingen gemaakt van wat er gebeurt. Verder is per bezoek ook een aantal kinderen specifiek geobserveerd. De beschrijvingen van zeven leerlingen zijn verder geanalyseerd en gelabeld. Geprobeerd is hieruit een beeld te halen van de beleving die kinderen hebben bij 'het werken' op de boerderij.

Ervaringen met deze wijze van observeren:

'Al snel bleek dat wij - als observatoren – tijdens ons eerste bezoek aan de boerderij net zo overweldigd werden door alle indrukken, als de kinderen. Er gebeurde zoveel tegelijk, er was zoveel te zien, dat we ons voornemen vergaten om met regelmatige intervallen te noteren. Ook bij de volgende observaties, toen we al gewend waren, bleek het onuitvoerbaar om in kleine intervallen te noteren. Er waren teveel onverwachte gebeurtenissen die ons afleiden. Bijvoorbeeld: een kind kreeg een golfstick tegen zijn hoofd en alle aandacht ging daarheen, of die keer dat een leerling niet over het hek heen kon klimmen en de observator als enige volwassene in de buurt toch een helpende hand wil bieden. Daarnaast bleek er veel concentratie nodig te zijn om meer dan 1 leerling te volgen. Zolang beide leerlingen in een stal werkzaam waren lukte het nog wel, maar zodra de kinderen naar buiten, de wei in renden, werd het volgen minder eenvoudig.

Ook heeft ons tijdens de observaties parten gespeeld, dat we 'alles' moesten noteren. We hadden immers nog geen besluit genomen over prioritering. Alles was nog even belangrijk. Dit was met pen en papier nauwelijks bij te houden.'

Groepsgesprekken

We hebben verschillende bijeenkomsten gehad met begeleiders (docenten, boerin, begeleiders (kinder)boerderij, waarin de vraag centraal stond wat de kinderen volgens hen ervaren en opsteken bij de bezoeken aan de boerderij. We waren benieuwd naar:

- het vermoede effect voor de kinderen;
- de leer- en leefomgeving op de boerderij;
- benodigde expertises voor de school en de boerderij.

Tijdens één bijeenkomst met begeleiders en klassendocenten van de leerlingen zijn de observaties op de boerderij besproken en is aan de hand van een fotosessie gesproken over hetgeen op de boerderij gebeurt en wat de kinderen leren en ervaren.

In de derde bijeenkomst is met name gesproken over de individuele kindobservaties (en de vergelijking met de schoolsituatie), de uitslag van de gestructureerde lijst en de onderwijskundige consequenties van de aanpak die de school kiest.

Resultaten:

Wat in ieder geval al wel naar voren kwam is dat kinderen op de boerderij ander gedrag vertonen, maar dat dit gedrag niet leidt tot ander gedrag op school. De opmerking van een van de begeleiders was dan ook dat het meer een taak is van de begeleiders de kinderen te observeren en hiermee hun voordeel te doen in de schoolsituatie. De begeleiders kunnen dus leren van deze observaties om de schoolsituatie aan het leermodel van de kinderen aan te passen.

Open en half voorgestructureerde interviews

We hebben ook interviews gehouden met de directie van de school, de begeleiders vanuit de school die direct betrokken zijn bij de begeleiding van de kinderen, de boer en boerin, de psycholoog, de maatschappelijk werkster. Ook met kinderen hebben wij gesprekken gevoerd tijdens de pauze, tijdens het werk en op de kar achter de tractor.

Resultaten

De interviews geven aan dat begeleiders zeker positief staan tegenover het werken op de boerderij. Vooral omdat zij voor de kinderen binnen het SO deze werkwijze erg ondersteunend vinden. Iets anders bieden, maar niet iets minder. Het verrijkt om op de boerderij te zijn, zowel op didactisch als sociaal emotioneel vlak. Zowel de begeleiders als de kinderen geven aan veel te leren. Dit gaan we verder uitzoeken. Maar vooral het samen zijn en samenwerken op een plek waar zowel kinderen als begeleiders aan gehecht raken ('het is onze boerderij'), blijkt zwaar te wegen. Het ritme, de routine is van belang. Maar meer geldt dat kinderen de noodzaak van hun werk (anders moeten de boeren het allemaal alleen doen) en serieus genomen worden is nog belangrijker.

Voorgestructureerde vragenlijsten over effecten van de boerderij zijn mede in het kader van een LNV onderzoek beschreven (Hassink, J. e.a. 2009). Tijdens twee bijeenkomsten hebben we een voorgestructureerde vragenlijst voorgelegd aan de begeleiders (docenten, boerin, begeleiders (kinder)boerderij). Hierin hebben we gevraagd of zij effecten kunnen waarnemen van de bezoeken die de kinderen brengen aan de boerderij. Ook voor de kinderen is een aangepaste vragenlijst waaruit een mogelijk effect van het werken op de boerderij gehaald kon worden.

Interviews met begeleiders en kinderen

Voor het houden van interviews met kinderen werd gebruikt gemaakt van een voorgestructureerde interviewlijst waar leerlingen met smileys konden aangeven hoe zij erover dachten (zie Bijlage IV). Als het mogelijk was werd een toelichting gevraagd. Hierbij dient aangetekend te worden dat ons streven om kinderen gestructureerd te interviewen (zoals dat bij het onderzoek van Remmerswaal in 2008 wel is gebeurd) veelal onmogelijk werd gemaakt door de korte spanningsboog die de kinderen meestal hebben. Het maken van opdrachten is voor veel van de kinderen te moeilijk. Daarom zijn in het tweede jaar gestructureerde vragenlijsten gebruikt die zowel door de kinderen zelf ingevuld konden worden of door de interviewer. De interviews en het invullen van de vragenlijsten werd in een korte tijd (maximaal 20 minuten) en soms in twee delen van een kwartier gedaan. Enkele kinderen zijn ook op de boerderij geïnterviewd. Dit is waar mogelijk op beeld vastgelegd. Ook de begeleiders zijn geïnterviewd over de werkwijze, de ervaringen en ook over de gewenste 'groene' competenties.

Fotoverslagen en dagboeken

De begeleiders van de kinderen en de kinderen zelf hebben fotoverslagen gemaakt. De kinderen kregen een camera mee met de opdracht drie foto's te maken met wat zij het meest leuk van de boerderij vonden. De begeleiders vroegen daarna om commentaar. Hiervan werden fotoverslagen gemaakt. Aan de begeleiders werd gevraagd foto's te maken van activiteiten en ervaringen van kinderen. Deze verslagen werden ook gebruikt om de ouders andere (niet direct betrokken docenten) bij te praten over de ervaringen die opgedaan worden op de boerderij.

De gegevens die verzameld zijn hebben aanleiding gegeven tot een aantal publicaties (zie literatuurlijst) gedurende het project. In dit verslag wordt op hoofdlijnen aangegeven wat wij gedurende drie jaar als belangrijk hebben ervaren.

Opzet van het rapport

In dit rapport wordt in **deel A** ingegaan op de discussie die in dit project gevoerd is over 'groene pedagogiek'. Bestaat groene pedagogiek en welke kader is hiervoor aan te geven. Daarna wordt een beschrijving gegeven van wat er in het SBO boerderijproject gebeurt. Hierin wordt allereerst de rol en de ervaringen van de kinderen belicht en daarna de rol van de begeleiders.

In **deel B** wordt aangegeven hoe de boerderij als ontwikkelomgeving een bijdrage levert aan de mogelijkheid voor kinderen zich meer met de natuur te verbinden en 'natuurlijker te kunnen leren'. Op basis van de ervaringen in het

project wordt daarna een beschrijving gegeven van een gsystematiseerd boerderijprogramma, waarin het monitoren van de ervaringen, vorderingen en ontwikkelingen van kinderen voorop staat.

In **deel C** worden conclusies en aanbevelingen gedaan die een transitie binnen landbouw en de brede onderwijs-zorg ontwikkeling op de boerderij kan ondersteunen

Tenslotte wordt gebruikte en aan te bevelen literatuur passend bij dit onderwerp verwezen.

In **met dank aan** worden mensen genoemd die gedurende drie jaar van het project een rol hebben gespeeld en een bijdrage hebben geleverd.

Drs. Yvon D. Schuler
ORGYD procesadvies & kindergroen

Deel A

Groene pedagogiek

Leerlingen als hulpboer

Docenten en boeren als begeleider

Groene Pedagogiek

Inleiding

De keuze om de boerderij (en ook kinderboerderijen en schooltuinen) in de vorm van het ateliers aan te bieden, kwam vooral voort uit de idee dat 'natuur belangrijk is voor de ontwikkeling van kinderen. In het bOZ' (Brede Onderwijs Zorg), waarin Zaanse en Amsterdamse onderwijs- & zorgorganisaties samenwerken, wordt het leerwerkplaats concept van belang geacht voor kinderen met sociaal-emotionele en/of gedragsproblemen. De omgeving die kinderen geboden wordt (natuur en ruimte) is een belangrijk element hierin. De verwachting is dat 'Natuurlijk leren' of 'ervaringsgericht en context-gebonden leren' de kinderen (die vaak moeite met schools leren hebben) veel nieuwe mogelijkheden biedt. De algemene visie is dat de boerderij als leeromgeving een groter en informeler belevingskader biedt aan de kinderen die vaak moeilijk tot leren komen tussen vier muren. Tegelijkertijd is deze leeromgeving nog te controleren voor de begeleiders en is voor de kinderen de structuur duidelijk genoeg. Het concept groenatelier is volop in ontwikkeling. Zowel op de Corneliahoeve, de kinderboerderijen als de schooltuinen, wordt gezocht naar een gerichte insteek van deze werkvorm en context. Ook de koppeling met het bestaande leerprogramma op school wordt nog verder opgepakt de komende jaren.

Groene pedagogiek

Google op 'groene pedagogiek' en er zullen weinig publicaties gevonden worden. Het expertisecentrum voor jeugd, samenleving en opvoeding (JSO) heeft samen met het WLTO in 2004 een eerste aanzet gegeven om de pedagogische argumenten voor het werken met kinderen in een natuurlijke omgeving te beschrijven. Zij verwijzen naar verschillende pedagogen die de waarde van een natuurlijke omgeving en het werken met natuurlijke materialen benadrukken en tevens een actieve ontdekkende houding stimuleren (JSO, 2004 Pp. 4-5.).

Pedagoog	Aanname over contact van kinderen met de natuur
Korczak	Experimenteren staat centraal in zijn aanpak. De natuur biedt kinderen volop de mogelijkheid tot zelfstandig exploreren.
Mallaguzi (Reggio)	Zelfstandigheid van kinderen stimuleren door onderzoek en experiment wordt door zintuiglijke waarnemingen en ervaringen in de natuur ondersteund.
Steiner	Om zich te ontwikkelen op het gebied van gevoelend en creativiteit heeft een kind de natuur nodig. Geuren, kleuren en natuur geven kinderen een basiservaring.
Gardner	Fascinatie voor de natuur biedt ruimte voor een naturalistische leerstijl, waarin ontdekken centraal staat.
Freinet	In het echte leven gaan kinderen op verkenning. Een boerderij biedt hiertoe voldoende aanleiding.

- Deze pedagogen gaan ervan uit dat kinderen door de natuur worden aangesproken op hun natuurlijke leer- en ontwikkelingsvermogen. De rol van de begeleiders ligt hier in het uitdagen en voorwaarden scheppen tot ontdekkend leren. Ook Nederlandse pedagogen stimuleren het opdoen van werkelijke ervaringen in relatie tot de omgeving, te noemen zijn:
- Jan Ligthart (actieve school en werken in groepen) heeft het over 'harte-pedagogiek' gebaseerd op de levenskracht bij mens, dier en planten. Hij werkt aan de opbouw van levensonderwijs.
- Kees Boeke (libertair onderwijs/ de werkplaats) wil de tuin het centrale punt van de school maken, waarin kinderen aan hun eigen zintuiglijke waarneming kunnen groeien.

Onderzoek van Powers & Powers (2006), waarin gewerkt werd met kwalitatieve observaties en gesprekken met de leerlingen leverden informatie op over veranderingen in de houding, gedrag en vaardigheden van kinderen. De kinderen kregen meer:

- zelfvertrouwen en eigenwaarde
- coöperatie, teamwork en conflict- oplossende vaardigheden
- waardering en respect tegen boerderijdieren

- respect tegen elkaar en tegen docenten/ leraren
- verstand van en waardering over landbouw en natuur
- waardering van een gezonde levensstijl
- gewilligheid om nieuwe dingen uit te proberen

Ook in huidige onderzoek en daarmee ook het zorgbeleid voor speciale doelgroepen, wordt steeds meer aandacht gericht op de positieve werking van natuurervaringen. In zijn artikel 'Natuur als bondgenoot bij zorgverbreding' geeft Both (2007, Pp. 219) aan: 'Oplettende onderwijzers vertellen hier vaker over. Zij weten bijvoorbeeld dat, wanneer je situaties voor kinderen creëert die voor hen niet alledaags zijn, 'probleemkinderen' dikwijls een opvallende gedragsverandering laten zien, gekenmerkt door betrokkenheid.' Op deze praktijkwijsheid zouden scholen een andere aanpak kunnen gaan ontwikkelen. Both geeft ook voorbeelden waarin de praktijk wordt ondersteund door onderzoek naar aandachtsherstel, groen als helende omgeving bij stress en vooral de groene omgeving als ondersteuning voor kinderen bij cognitief functioneren (concentratie), beheersing van impulsen, sociale vaardigheden. Kinderen die reeds gediagnosticeerd zijn als ODD, ADHD e.d. hebben baat bij activiteiten in een groene omgeving.

Ook de gezondheidsraad (2004) heeft deze bevindingen bevestigd en dringt aan op meer programma's in relatie tot de natuur. Ook Ter Horst (2006) pleit voor het gewone leven als mogelijkheid van kinderen om zich aan te ontwikkelen. De groene buitenruimte neemt daarin een belangrijke plaats in. Opgegroeien en leren in relatie met de natuur is daarin een belangrijke factor. Louw heeft deze opvattingen nog eens kracht bijgezet in zijn boek 'Last child in the woods' (2005), waarin hij ons waarschuwt voor de grote gevolgen van 'nature deficits'. Vervreemding van de natuur zal uiteindelijk leiden tot veel gedrag- en ontwikkelingsproblemen. Hij pleit dan ook voor een radicaal natuurprogramma en meer omgevingen waar kinderen kunnen exploreren en ontdekken wat er allemaal leeft op deze aarde. Een vorm van 'groene pedagogiek' zou hierin een goede ondersteuning zijn. De onderzoeken van Agnes van den Berg e.a. (2007) gericht op de effecten van buitenspelen, groen wonen tonen aan dat kinderen in een natuurlijke omgeving uitgedaagd worden tot exploratief en creatief gedrag ten opzichte van een niet natuurlijke omgeving. Zij geeft ook aan dat pedagogen deze vorm van spelgedrag een specifieke waarde toekennen, omdat dit speelgedrag een belangrijke rol heeft in de ontwikkeling van het abstract denkvermogen en het zelfvertrouwen.

Hassink (2002) heeft specifiek gezocht naar de positieve effecten van het werken met dieren op (kinder)boerderijen voor de kinderen. Hij geeft aan dat werken met dieren het zelfvertrouwen bevordert en een spiegel voorhoudt. Kinderen herkennen zich in de reacties van dieren en vertalen deze naar hun eigen situatie. Door de grote variatie aan boerderijdieren kan voor elk kind wel een geschikt dier gevonden worden om te verzorgen. Onderzoek over het werken met planten (Lewis, 1996) geeft aan dat het biologische ritme en de levenscyclus, die bij planten goed te volgen is, zorgt voor begrip over en verbondenheid met de natuur. De natuur kan een metafoor voor eigen gevoelens worden. Het benutten van natuurlijke elementen bij de begeleiding van kinderen kan in allerlei opzichten bijdragen tot een stevig ontwikkelingsproces, waarin kinderen een eigen inbreng kunnen hebben en veel ervaringen kunnen opdoen.

Een kader voor 'groene pedagogiek'

In dit project er sprake van een 'groene pedagogiek' of een pedagogiek waarin de groene of natuurlijke omgeving expliciet een rol speelt in de ontwikkeling van kinderen. De zoektocht naar een groene pedagogiek werd samen met Kees Both e.a. gedaan in het eerste projectjaar. 'Groene Pedagogiek' is in het project Green Care Amsterdam (Hovinga, 2004 en Both 2008) omschreven als (Ter Horst, 1994): een theorie over opvoeding en onderwijs waarin natuur een onmisbare bijdrage levert aan een evenwichtige ontwikkeling van kinderen en een middel is bij het 'herstel van het gewone leven' waar dat verstoord is. Uit onderzoek werden de volgende aannames overgenomen:

- Kinderen en jongeren die binnen een groene context (leeromgeving) werken, vergroten hun betrokkenheid en aandacht tijdens het leren en hun sociale contacten verlopen harmonieuzer;
- Kinderen en jongeren zijn in een groene omgeving beter geconcentreerd;
- Levend leren binnen een echte context spoort aan tot samen met anderen ontdekken en ontwikkelen;
- Ook gaan we ervan uit dat meewerkend leren kinderen de mogelijkheid biedt om kennis, vaardigheden en houdingsaspecten aan te pakken.
- Didactisch/onderwijskundig gezien biedt de boerderijomgeving de mogelijkheid om holistisch onderwijs te bieden. Geïntegreerde vakken en themagericht aanbod is hier volop mogelijk;

- Verder gaan we ervan uit dat de boerderij een gevarieerde ontwikkel- en leeromgeving biedt, waarin veel gestructureerde maar ook onverwachte en spannende ervaringen kunnen worden opgedaan;
- De veronderstelling dat kinderen meer leren en zich beter ontwikkelen in een concrete context, waarin zij serieus genomen worden en zelf ook mede kunnen bepalen wat er gebeurt.

Het kader voor 'groene pedagogiek' moet brede opvoedkundige, ontwikkelingsgerichte en zorgelementen bevatten. Vanuit verschillende invalshoeken kan gekeken worden naar deze relatie met de natuur of groene omgeving en de invulling die daaraan gegeven kan worden voor programma's. In dit project was werken in en met de natuurlijke omgeving het uitgangspunt, maar dat werd specifiek gerelateerd aan de boerderij als omgeving. Daarbij is ook de combinatie van brede onderwijs-zorg voor de doelgroep speciaal basisonderwijs leerlingen hier de focus. Om tot een goed kader te komen hebben we gezocht bij ervaringen uit natuurbeleving, natuureducatie, effecten van natuur op kinderen en ervaringen bij zorg- en kinderboerderijen die al projecten voor kinderen hebben opgezet.

Invalshoeken 'groene pedagogiek'

	Leergericht	Ontwikkelingsgericht
Vanuit landbouw gestuurd	Context gebonden leren op de boerderij / Boerderij educatie/ Voedingsprogramma's op de boerderij	Brede onderwijs-zorg op de boerderij
Vanuit onderwijs en opvoeding gestuurd	Natuur en milieu educatie (ook op de boerderij)	Spelen in de natuur Natuurbeleving
Vanuit zorg en opvoeding gestuurd	Begeleiding gericht op versterken leermogelijkheden van het kind.	Therapievormen (op zorgboerderijen) gericht op versterken autonomie van het kind.

Natuur voor zorg

Door kinderen op vroege leeftijd in en om huis in contact te brengen met natuur, helpt volgens Wells (2003) tegen levensstress en ondersteunt hun cognitieve ontwikkeling en concentratieniveau. Kinderen die de keus hebben tussen een conventionele speeltuin en een 'wild landje' kiezen in overgrote mate het laatste, zelfs als zij weinig praktische natuurervaringen hebben doordat ze in een grote stad opgroeien (Gebhard, 2003, Pp. 83/84 en 102). De Gezondheidsraad onderschrijft in 'Natuur en gezondheid' de invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden en van de optimale ontwikkeling van kinderen. Allemaal uitspraken en beweringen die een belangrijke invloed toekennen aan de natuur.

Nagaan wat door de werkgroepleden en andere deskundigen onder 'groene pedagogiek' wordt verstaan, blijkt een belangrijk ankerpunt te zijn voor de ontwikkeling van het concept: de boerderij als leer- en leefomgeving. Welke concepten gaan hieronder schuil en op welke wijze worden onderwijsconcepten hierop gebaseerd. Het achterhalen en beschrijven van projecten/experimenten die al werken vanuit allerlei vormen van 'groene pedagogiek' (zoals Green Chimneys in de Verenigde Staten, de Levande Skule /Levende school in Noorwegen en Growing Schools in Engeland), kan aanknopingspunten geven voor de eigen pilot die in Zaandam opgezet wordt.

'Groene pedagogiek' op de boerderij

Geïnspireerd door praktijkvoorbeelden uit Noorwegen Levande Skule of Levende school, Green Chimneys uit de Verenigde Staten, de Bauernschule' in Duitsland en Growing Schools in Engeland, zijn mogelijkheden voor een groene pedagogiek op de boerderij tot bloei gekomen. In deze voorbeeldprojecten wordt 'de boerderij als pedagogisch hulpmiddel en als klaslokaal' ingezet en ervaren kinderen de boerderij als deel van hun leer- en leefomgeving.

Een groene pedagogiek gaat ervan uit dat natuur en landbouw van cruciaal belang zijn voor de ontwikkeling van kinderen. Het biedt kinderen een veelheid aan indrukken, materialen, dieren, planten. Kees Both (2008) geeft aan dat de

laatste decennia allerlei opvattingen ontwikkeld zijn die recht doen aan leren als eigen activiteit van kinderen en aan het leren in en met het oog op 'levende' contexten, zoals: het 'sociaal constructivisme', 'gesitueerd kennen' en authentiek leren/leren in authentieke praktijken, levend leren ('leven is leren'). Om de interactie kind – natuur adequaat te kunnen beschrijven wordt een begrip uit de ecologische psychologie geïntroduceerd, het - vooralsnog onvertaalbare -woord 'affordances', wat zoveel betekent als 'uitdaging' en 'aanbod' (Reed, 1996). Als kinderen naar een omgeving kijken (volwassenen in de meeste situaties trouwens ook) letten ze op wat je daar kunt *doen*, op de functies, de affordances' van de omgeving. Deze zijn vaak zeer individueel bepaald. Een bepaalde boom kan voor een stevig uit de kluiten gewassen kind ervaren worden als een 'mooie klimboom' en voor een kleiner kind niet. Bloemen in een bloemenwei zijn voor kinderen om te plukken, gras is niet om naar te kijken, maar om lekker op te liggen en te ravotten en zacht op te vallen, grond is om in te graven, huisdieren dienen om mee te spelen of te verzorgen Both, 2004).

Betekenisvolle context voor brede ontwikkeling

Hovinga (2006) zie ook Bijlage III) geeft aan dat 'ondanks de aandacht voor *wat* en *hoe* is leren op school niet of slechts in beperkte mate gericht op en gerelateerd aan het doen en laten van de kinderen zelf. Wat binnen de schoolmuren wordt geleerd, gebruiken kinderen mondjesmaat in hun leven buiten school. Sommige kinderen hanteren zelfs een waterscheiding en willen thuis niet worden geconfronteerd met 'schoolse zaken', zoals rekenvraagstukjes, klok kijken of lezen. Bovenstaande betekent niet alleen dat de uitnodiging tot *eigen* activiteit -het tweede constitutieve principe waarop onderwijs is gebaseerd- in huidige onderwijssituaties onvoldoende is uitgewerkt, maar eveneens dat kinderen, zoals bijvoorbeeld op de Sjalomschool, moeilijk zijn te motiveren tot leren omdat zij de betekenis daarvan niet inzien. Bovendien spelen niet alleen transferproblemen naar buitenschoolse situaties, maar is de wendbaarheid en toepasbaarheid van kennis tussen schoolvakken eveneens beperkt. Motivatie- en transferproblemen typeren formele onderwijssituaties.' Zij pleit dan ook voor meer aandacht voor werken en leren binnen een betekenisvolle handelingscontext. De onderwijszorggroep wil daarom ook binnen de pilot juist deze context ontwikkelen en voor kinderen als een vanzelfsprekende ervaren nieuw onderwijsaanbod opbouwen.

De vraag is dan ook of het mogelijk is een 'groene pedagogiek' te ontwikkelen die als basis kan dienen voor het leren op de boerderij en de nieuwe onderwijsvorm die hieruit kan ontstaan. Kan de algemene ontwikkeling van kinderen positief beïnvloed worden door natuur en landbouw als context te gebruiken? Zingevend en betekenisvol handelen in de natuur en op de boerderij heeft kinderen veel te bieden, maar wat precies? Dit wordt allereerst beschreven aan de hand van literatuurstudie en interviews met (inter)nationale deskundigen uit verschillende kennisgebieden: pedagogiek, onderwijs, jeugdzorg, bestaande landbouwervaringen op dit terrein, (omgevings) psychologie en de medische invalshoek. In Bijlage IX is een deel van de publicatie opgenomen die Both maakte naar aanleiding van de discussies met de werkgroep in 2007-2008.

Leerlingen als hulpboer

'Alle kinderen worden vijf keer gevolgd op de boerderij. „Wat direct opvalt”, zegt Schuler, „Is dat een boerderij voor elk kind wat te bieden heeft. Als de klas op de boerderij is aangekomen rent ieder kind naar een eigen plekkie. De een holt direct naar het konijnenhok, de ander knuffelt eerste de hond. Ik observeer wat een kind uit eigen beweging doet, waar het vooral in is geïnteresseerd en waar het op reageert. Een meisje gaat bijvoorbeeld zo vanuit het busje van de school naar de pony. Ik vind het interessant om te weten waarom ze dat doet. Ik wil inzicht krijgen in wat dit voor haar betekent. Kan het een verrijking zijn voor haar leeromgeving? Daar zoeken we dus naar.”

Schuler merkt dat kinderen op de boerderij heel erg in hun taak opgaan. „We nemen dus aan dat het voor kinderen die zich op school moeilijk kunnen concentreren het op de boerderij een goede omgeving is. Drukke kinderen kunnen zich op een boerderij meer uiten dan op school. Doen actiever mee. Ik zie dat kinderen allerlei dingen leren. Vanmorgen nog werd er heel geïnteresseerd geluisterd of het nu om een mannetjes- of vrouwtjescavia ging. We willen er achter komen wat hier allemaal gebeurt. Kinderen stellen veel vragen. Willen alles weten water op een boerderij plaatsvindt. Dat is mooi om te zien.” Uit NH dagblad 2007

Voor alle kinderen geldt dat ze vaak met problemen in hun sociale omgeving te maken hebben. Ook houding en gedrag van de docenten verschilt op de twee scholen. De docenten van de Petraschool grijpen actief in en weten de kinderen goed te stimuleren. Bij de Sjalomschool is minder didactische sturing. Bij beide scholen gaat het om kinderen uit een stedelijke omgeving, de meerderheid van de kinderen komt uit een lager sociaal milieu en een groot aantal allochtone leerlingen maakt deel uit van de groep.

Het eerste jaar van dit traject is met name de focus gericht op de kinderen die op de boerderij als hulpboer aan de slag gaan. De kinderen gaan vijf weken lang op één ochtend in de week naar hun boerderij 'De Corneliahoeve' in Westzaan Nauerna. In het werken op de boerderij ligt het accent vooral op de leergebiedoverstijgende kerndoelen die gericht zijn op het ontwikkelen en/of bevorderen van algemene vaardigheden. Het gaat dan om: de werkhouding, werken volgens plan, gebruik maken van verschillende leersstrategieën, zelfbeeld, sociaal gedrag en nieuwe media. Bij kinderen uit het speciaal basisonderwijs is de ontwikkeling van sociale, culturele en fysieke vaardigheden een belangrijke basis die vaak niet of onvoldoende aanwezig is. In het werken op de boerderij wordt hierop vooral nadruk gelegd.

Uit de observaties bleek dat het gedrag van de kinderen meestal in relatie te zien was met een persoon, een dier, de (landelijke) omgeving of een algemeen aspect van het zijn op de boerderij en de omringende landerijen. Bovenvernoemde afwegingen en de keuze om zonder theorie tot een instrument te komen heeft geleid tot 16 observatie-categorieën in drie subonderdelen:

A. gedrag gericht op aspecten binnen de opgedragen taak, B. buiten de opgedragen taak of C. er helemaal los van.

Bij elk van de ontwikkelde categorieën kan worden aangegeven in relatie tot wie of wat de handeling zich afspeelt, namelijk: in relatie tot de volwassene, het kind, een dier, de omgeving en tot slot de restcategorie 'algemeen.' (zie Bijlage VIII)

In het tweede jaar is vooral ook gekeken naar de leergebiedspecifieke kerndoelen. Alhoewel deze kerndoelen niet voorop staan in het aanbod op de boerderij, zoals vaak op educatieve boerderijen wel het geval is, leren de kinderen veel tijdens hun bezoeken aan de boerderij. Door mee te werken en vooral ook ruimte te krijgen voor eigen initiatief (met of zonder begeleiding) blijken volgens de directeur Brinkkemper vooral in de gedragshoek effecten van de boerderij zichtbaar te zijn. Meerwaarde waarin kinderen met de natuur/aarde/omgeving geconfronteerd worden. Vroeg invoeren helpt bij natuurbesef op latere leeftijd. Ruimere omgeving moet letterlijk meer ruimte geven. Brinkkemper zegt: 'Dat de dunne lijn tussen opvoeden en onderwijzen zoals Langeveld aangeeft hier ook duidelijk is. Soms ben je alleen aan het opvoeden. De boerderij biedt echter voldoende ruimte om beide te kunnen doen. De kinderen leren veel op een dag.'

In 'Levende Boerderij, Lerende kinderen' (Hassink, J. e.a. 2008, Pp. 38-49.) is gekeken naar de effecten van het werken, leren en verblijven op (zorg) boerderijen door leerlingen worden de volgende punten over het SBO groenatelier aangegeven:

- verandering op het gebied van houding en vaardigheden;
- positieve bijdrage aan het gebruik van zintuigen;
- bevordert het bewegen;
- bevordert de samenwerking tussen kinderen;
- verantwoordelijkheid en zelfvertrouwen groeit;
- beter om kunnen gaan met woede, teleurstelling en onrust.

Wat betreft de kennisdoelen geven de docenten aan dat niet alle doelen binnen deze setting aan de orde komen, maar wel veel (zie Bijlage V) doelen kunnen een plek krijgen in een uitgebreid boerderijprogramma.

Groenatelier op de boerderij

De leerlingen van de twee SBO scholen kunnen op verschillende momenten in de week kiezen voor een aantal ateliers, waaronder het groenatelier op de boerderij of een kinderboerderij. De kinderen die mee kunnen gaan zijn in de leeftijd van zeven tot 13 jaar. De kinderen gaan dan één ochtend in de week naar de boerderij. Een cluster binnen het atelier bestaat uit maximaal vijf bezoeken. Een leerling kan echter meerdere malen achter elkaar kiezen voor de boerderij als daar in het rooster plek voor is. Voor sommige kinderen wordt het door hun keuze een doorlopend programma, soms gaan ze een half jaar achter elkaar mee. Maar er zijn ook kinderen die minder vaak voor de boerderij kiezen. Het komt echter niet vaak voor dat kinderen niet meer terug willen gaan. In totaal kunnen per jaar maximaal zestien groepen van 10-12 kinderen naar de boerderij.

De boerderijgroepen bestaan uit kinderen die dus al vaker naar de boerderij zijn geweest, en kinderen die voor het eerst gaan. Het zijn gemixte groepen qua leeftijd en basisgroep. Na het bezoek aan de boerderij (12.30 uur) hebben de kinderen vrij. Tijdens het project is gekeken naar de meerwaarde van het verblijven en werken op de boerderij. Er is gezocht naar de ervaringen die de leerlingen opdoen:

Ervaringen voor het leven

Docenten en begeleiders geven aan dat sommige kinderen extra baat hebben bij het verblijf op de boerderij, namelijk:

- *kinderen die sociaal emotioneel in de knoop zitten.* Zij vinden troost in de rustige omgeving en de gezellige huiselijke sfeer die op de boerderij heerst. 'Dieren zijn vaak een spiegel voor de kinderen en geven troost';
- *kinderen die heel druk zijn en zich slecht kunnen concentreren.* Zij worden rustig in de omgang met dieren en zien dat ze wel degelijk relaties met 'levende wezens' aan kunnen gaan;
- *kinderen die veel instructie nodig hebben bij het uitvoeren van taken.* Werken op de boerderij moet gestructureerd en gecontroleerd gebeuren. Met zorg werken, vooral als het werken met dieren betreft, dwingt de kinderen om stapsgewijs en gestructureerd te werken;
- *kinderen die zichzelf niet goed in hun vel voelen.* Doordat er veel fysieke activiteit wordt gevraagd, kunnen kinderen hun grenzen overgaan zonder dat iedereen op hen let. Klimmen, klauteren, tillen etc. hoort bij het werk op de boerderij. De grove en soms ook fijne motoriek van kinderen wordt extra geoefend.
- *kinderen die behoefte hebben aan het zelfstandig opdrachten uitvoeren.* De mogelijkheid voor kinderen om te groeien naar zelfstandig uitvoeren van activiteiten op allerlei niveaus is zeker mogelijk. De kinderen worden niet steeds gecontroleerd, wel begeleid en aangesproken op hun werk.
- *kinderen die stoom moeten afblazen of even helemaal nergens zin in hebben.* De boerderij geeft de mogelijkheid om even helemaal jezelf te kunnen zijn. Begeleiders letten ook op de stemming waarmee de kinderen aankomen en sluiten hierbij aan met mogelijke werkzaamheden.

Boerin Afra geeft het volgende aan:

'Op de boerderij zijn heel veel verschillende activiteiten op te zetten en kunnen de kinderen door zelf te kiezen ook veel ervaringen opdoen. De keuze mogelijkheden voor activiteiten moeten groot zijn en voldoende mogelijkheden tot eigen inbreng geven. Kinderen moeten ook eigen verantwoordelijkheid kunnen nemen. Ik heb wel pony's en konijnen aangeschaft om het verzorgen van dieren voor alle kinderen mogelijk te maken. De kleine dieren (daar horen de honden ook bij) geven meer variatie in werkzaamheden.

Alles wat je in de school (klas) helemaal moet organiseren en binnen slepen, is hier gewoon aanwezig.'

Wat opvalt is dat de begeleiders aangeven dat kinderen zelfstandiger worden bij het uitvoeren van de taken. De kinderen die al vaker naar de boerderij zijn geweest ontpoppen zich als 'hulpboer' en gaan zelfstandig de stal uitmesten en kuilvoer of hooi pakken. Ook de empathische houding ten opzichte van de dieren en hun groepsgegoten is opvallend. De kinderen zijn erg lief voor de dieren, zijn bezorgd als dieren ziek zijn en geïnteresseerd als een dier behandeld moet worden. De geboorte van een kalfje is altijd een unieke beleving. Ook het helpen van elkaar, ondersteunen van een kind dat nieuw erbij is gekomen etc. valt sterk op. Ook tijdens het werken samen zien we veel kinderen die elkaar helpen. Uit gesprekken met begeleiders blijkt verder dat kinderen een werkhouding ontwikkelen die als zeer natuurlijk omschreven kan worden. Kinderen geven dit ook zelf aan: 'Wij helpen Afra en René (de boer en boerin/ys). Als wij het niet doen, dan moeten zij nog harder werken. En we moeten goed op de dieren letten.'

In het atelierprogramma gaat het over 'leren voor het leven' of levensrecht leren voor leerlingen die niet graag in de klas zitten en hun informatie uit boeken halen. Binnen de groenateliers scoren de volgende punten hoog:

1. Meer samenwerking tussen kinderen;
2. Groei zelfvertrouwen en toename verantwoordelijkheid en onafhankelijkheid;
3. Toename van respect voor dieren.

We hebben aan docenten gevraagd aan te geven welke houding en vaardigheden zij het meest positief zien veranderen bij de kinderen op de boerderij.

(in volgorde van meest naar minst positief beoordeeld als geobserveerde verandering)

1. Samenwerken, waardering boerderij en boerenleven.	Kinderen werken meer samen en dat is een groot winstpunt. Zij hebben grote waardering voor de boer(in); vinden de boerderij prachtig en willen zich graag inzetten. Samenwerken moet, anders kun je het werk niet goed doen. Dat spoort aan tot elkaar helpen en taken samen uitvoeren.
2. Waardering voor de natuur	Kinderen leren veel over boerderijdieren, maar ook over planten, vogels en andere dieren in het veld. De kinderen herkennen heel snel welk dier ze nu weer zien.
3. Gebruik zintuigen	Niet alleen de strontlucht, maar zeker ook geuren van bloemen, het voelen van een vacht, het zien van een haas maakt grote indruk.
4. Verantwoordelijkheidsgevoel	Kinderen voelen zich verantwoordelijk voor het goed uitvoeren van de taken. Ze doen dit ook vaak zeer serieus.
5. Zorg voor dieren	Dieren zijn heel belangrijk. Zowel de boerderij honden, als de koeien, kalfjes en de kleinere dieren worden met veel zorg omgeven.
6. Bewegen, Vergroot zelfvertrouwen	Of het nu mooi of slecht weer is, de kinderen zijn buiten en lopen, sjouwen, rennen, springen wat af. We merken ook dat kinderen die niet mee willen doen in de gymzaal, hier gewoon meeren en slootje springen. Ze hebben er lol in. We merken ook dat kinderen meer doen en zich sterker in hun schoenen voelen staan.
7. Relatie tussen kinderen/ Waardering fysiek werk	De kinderen zijn aardiger tegen elkaar. Ruzies worden sneller geblust en ze praten meer met elkaar. We merken ook dat ze boerderijwerk leuk vinden. De boerderij is echt en dus belangrijk.
8. Zelfreflectie over ontwikkeling / elkaar helpen / onafhankelijk gedrag	Kinderen kunnen goed aangeven wat ze geleerd hebben en tonen trots (ook over het samenwerken).
9. Gebruik van instrumenten, zelf dingen uitzoeken	Kinderen leren met verschillende gereedschappen werken en leren zelf ook op zoek te gaan naar oplossingen.
10. Leren over eigen handelen / Vrijwillig meewerken	Kinderen reflecteren snel op eigen handelingen, omdat het resultaat snel zichtbaar is. Ze moeten nog wel gerichte instructies hebben.
11. Doorzettingsvermogen/ Nieuwe dingen proberen/ Leiding nemen	Leiding nemen in spel in veld gaat meeste kinderen goed af. Voor sommige kinderen is volhouden moeilijk.
12. Kennisdoelen	Omdat kennisdoelen niet expliciet in het programma worden opgenomen is het logisch dat hierin weinig verandering wordt waargenomen. Toch leren de kinderen op de boerderij op een (in)formele wijze. (zie verderop)

De begeleiders geven ook aan dat leerlingen meer vrijwillig klussen oppakken en samenwerken met andere kinderen. De waardering voor fysiek werk blijkt volgens de begeleiders uit de inzet van de kinderen en de uitspraken die kinderen zelf doen over het werk: 'We hebben weer veel gedaan en hard gewerkt', 'We hebben jullie weer goed geholpen, hè', 'Het was weer leuk al moesten we hard werken'. Ook het feit dat de kinderen helemaal niet klagen over de fysieke inspanning valt de begeleiders op. 'Dat is op school wel anders. Het lijkt net of kinderen snappen dat hard werken er

gewoon bij hoort. De natuurlijke leersituatie laat iedereen meedoen in zijn eigen tempo. Dat blijkt ook uit de fysieke inspanning die kinderen moeten leveren. Docenten geven aan dat veel kinderen in de gymzaal al lang zouden hebben opgegeven, terwijl ze in het veld gewoon doorlopen, over hekken klimmen en slootje springen. De omgeving daagt dus uit om grenzen te verleggen.

Naast het leren biedt de boerderij ook veel plezier momenten. De kinderen lachen veel, maken plezier met elkaar en dollen. Bij het tonen van gemaakte filmopnamen op de boerderij gaven docenten (die niet meegaan naar de boerderij) aan dat ze veel kinderen meer zien lachen dan op school. De kinderen vinden het over het algemeen erg leuk om op de boerderij te zijn. Het blijkt dat kou en regen hier niets aan afdoen. Ze werken dan even hard door. De docenten gaven aan dat het hun taak zou zijn om dergelijk positief gedrag ook meer op school te stimuleren.

Het inplannen van groepen voor een cyclus van vijf keer boerderijbezoek verloopt onvoldoende systematisch en kan onvoldoende inhoudelijk gevolgd worden. De keuze om naar de boerderij te gaan maken kinderen zelf, maar soms wordt die keuze voor hen gemaakt. De redenen zijn hierbij meestal omdat het kind werken op de boerderij zo leuk vindt. Bij de boerderij zouden ook de werkzaamheden verder uitgebreid kunnen worden met een moestuin, zodat ook een kookatelier aan deze plek gekoppeld kan worden. Inmiddels worden er plannen gemaakt voor deze stap.

Positieve groepsresultaat

De begeleiders op de boerderij en docenten van de school geven aan dat zij verschil zien in hoe de kinderen in de klas reageren of op de boerderij. De verschillen zitten met name in sociale vaardigheden. Kinderen werken samen met anderen en ondersteunen elkaar in het uitvoeren van werkzaamheden (samen de kruiwagens uitschudden, een dier vasthouden, zodat de ander de stal kan schoonmaken etc.). Op het gebied van persoonlijke vaardigheden wordt vooral aangegeven dat het zelfvertrouwen groeit en dat kinderen verantwoordelijkheid nemen voor de verzorging van dieren. 'Kinderen die kiezen voor de boerderij zijn 'doeners'. Zij willen graag direct weten hoe iets zit, want dan kunnen ze verder werken.' Deze manier van beleven van de werkelijkheid geeft zowel kinderen als begeleiders een mogelijkheid tot samen verkennen, onderzoeken en verwerken.

We kunnen concluderen dat de docenten van mening zijn dat de boerderij een positieve bijdrage levert aan bijna alle aspecten op gebied van houding en vaardigheden. De meeste docenten verwachten alleen niet dat de boerderij een bijdrage levert aan alle kennisdoelen. De docenten van de Petraschool waren het meest overtuigd van een positieve verandering op gebied van gebruik van zintuigen en bewegen. De meeste docenten geven ook aan dat ze positieve effecten verwachten ten aanzien van de relatie, het respect en samenwerken tussen de kinderen, het elkaar helpen, waardering voor de boerderij, dieren, natuur, voor fysiek werk, nieuwe dingen uitproberen, zelf dingen uitzoeken, reflectie en verantwoordelijkheidsgevoel en dat de boerderij het zelfvertrouwen heeft vergroot.

Dit zijn opbrengsten die we (deels) ook terugvinden bij het atelier programma. In het onderzoek Levende boerderij, lerende kinderen wordt verwezen naar verschillende studies die hierover gegevens opleveren (Hassink e.a. 2009, Pp.52):

'Het sluit ook aan bij Canadees onderzoek bij schooltuinen, waaruit blijkt dat het regelmatig werken in de tuin leidt tot meer kennis over voedsel, enthousiasme, trots en positiever gedrag bij kinderen (Torreiter, 2005). In Noorwegen is een programma ontwikkeld dat vergelijkbaar is met de Boerderijschool (Verheij, 2007). Kinderen gaan een jaar lang naar de boerderij en nemen deel aan alle activiteiten. De ervaring van de leerkrachten is dat kinderen enthousiast zijn, bij verschillende vakken veel opsteken, door praktisch bezig te zijn meer kennis op doen dan binnen de muren van de school, dat het programma bijdraagt aan saamhorigheid in de klas en dat kinderen beter gaan samenwerken. De ervaring is ook dat het boerderijprogramma met name van belang is voor kinderen die moeite hebben binnen het reguliere onderwijssysteem. Het gaat dan o.a. om kinderen met concentratieproblemen en met psychische problemen (Jolly & Krogh, 2007). Dit komt overeen met de ervaringen van de Boerderijweek, de ateliers bij het SBO en de Boerderijschool. Ook zijn de ouders in Noorwegen enthousiast over het boerderijprogramma.'

Positief individueel resultaat

Tijdens het atelier zijn ook kinderen individueel geobserveerd. Geprobeerd is te turven wat kinderen doen en op welke manier zij werken op de boerderij. Hiervoor is een werkschema gebruikt (zie Bijlage VII), dat later in een gezamenlijke tabel is geplaatst.

Datum: mei/juni 2007

Kind 1 (R)

OBSERVATIECATEGORIE

Actie/gedrag gericht op	Volw.	Kind	Dier	Omg.	Alg.
A. Actief deelnemen opgedragen taak					
1 kind volgt opdracht op	123			2	1
2 kind reageert op	13				
3 kind neemt zelf initiatief naar		3		23	
4 kind kijkt, wacht	1	2			
B. Actief deelnemen buiten taak					
5 kind reageert op			1	1	
6 kind neemt zelf initiatief naar			2	1	
7 kind kijkt, wacht					
C. Overig gedrag					
8 spel met		123			
9 ruzie met					
10 weigeren					
11 afzonderen					
12 uitrusten					
13 werkt met tegenzin	1				
14 pesten, plagen					
15 bewegen					
16 terugkoppelen naar	2				

Kind 1 is drie maal geobserveerd:

1 = de eerste observatie op 09-05-2007

2 = de tweede observatie op 15-05-2007

3 = de derde observatie op 23-05-2007

Opmerking

Deze observatie indeling is in 2007 gebruikt. Het leek een geschikte methode om kinderen op de boerderij tijdens de werkzaamheden te observeren. Verder onderzocht zou moeten worden of dit klopt. Dat kon binnen dit project helaas niet verder opgepakt worden.

De individuele kinderen lieten gedurende de verschillende weken een steeds positiever en ook gemotiveerder gedrag zien. Te merken was dat kinderen zich steeds meer op hun gemak gingen voelen en de boerderij ook echt als hun werkplek gingen ervaren. In onderstaand overzicht is van drie kinderen de ontwikkeling beschreven.

Voorbeelden	Vergelijking van de gegevens uit observaties door Sliepen, Minderhoud, Schuler
Kind 1	<p>Het gedrag van Kind 1 heeft zich niet meetbaar positief ontwikkeld op de boerderij. Tijdens observatie 1 heeft hij wel wat aandacht richting dieren en omgeving vertoont maar de docent en de medeleerlingen (twee vaste jongens) waren meer van belang voor hem. Hij hield zich meestal bij de vertrouwde docent binnen de taak. Tijdens observatie 3 vertoonde hij vooral taakgericht gedrag, d.w.z. een bij hem passend gedrag wat hij ook veelal op school vertoont.</p> <p>Kind 1 is drie keer geweest en wilde toen niet nog een periode van drie keer naar de boerderij. Oorspronkelijk was hij door docente met een 'smoesje' naar het groenatelier 'gelokt'.</p>
Kind 2	<p>Het gedrag van Kind 2 heeft zich wel meetbaar positief ontwikkeld op de boerderij. Tijdens observatie 1 is hij vooral gericht op de volwassene binnen de taak. De enigen die daarnaast aandacht kregen waren de mede leerlingen (2 vaste jongens). Tijdens de volgende observaties is zichtbaar dat hij steeds meer andere dingen aandacht gaat geven. Bij observatie 5 toont hij zich als een kind dat binnen en buiten de taak actief is, gericht op volwassenen maar ook op kinderen, dieren, de omgeving en algemene zaken. Is vooral meer eigen initiatief buiten de taak gaan tonen. Laat zien dat hij zich ook wel eens terug kan trekken en in vele situaties kijkt naar wat volwassenen doen, andere kinderen en naar algemene zaken. De variatie in gedragingen is enorm toegenomen tijdens de 5 op elkaar volgende observaties.</p>
Kind 6	<p>Het gedrag van Kind 6 lijkt zich wel meetbaar positief ontwikkeld te hebben. Hij blijkt zich tijdens alle observaties op de vele aspecten van de boerderij te richten. Tijdens de observaties is een verschuiving zichtbaar van nauwelijks taakgericht bezig zijn tot meer taakgericht bezig zijn. Dit lijkt, gezien zijn persoonsbeschrijving, een positieve wending in het gedrag.</p>

Leren op de boerderij

De kerndoelen voor de SBO scholen zijn voor de ontwikkelboerderij niet specifiek uitgeschreven. Uiteraard wordt er gestreefd naar het bereiken van doelen die ook binnen de normale kerndoelen liggen (zie ook Bijlage I,II).

Sociaal emotionele ontw.	Zelfvertrouwen vergroot, positief zelfbeeld ontwikkelt, samen werken en omgaan met anderen verbetert
Zintuiglijk motorische ontw.	De zintuigen worden bij elk bezoek aangesproken en de kinderen zijn fysiek zeer actief (springen, rennen etc.)
Praktische redzaamheid	Kinderen nemen eigen regie, zijn autonoom in handelen en nemen verantwoordelijkheid
Leren leren	Kinderen zien handelingen van de boer(in) en doen dit na, zien direct resultaat van handelingen. Natuurlijk leren.
Oriëntatie op mens en wereld	Zeer duidelijk aanwezig mens & samenleving (gezond en redzaam gedrag), natuur & techniek, ruimte en tijd (dagindeling)
Rekenen	Hoeveelheidbegrippen (wegen, meten) en tijdsbegrip
Taal	Leren communiceren, woordenschat vergroten, deelname aan gesprekken, luisteren
Normen & waarden	Ethiek dierverzorging en omgaan met anderen
Vaardigheden & Attitudes	Heel sterk aangesproken

Naast de niet leergebiedspecifieke kennisdoelen, is gezocht naar de bijdrage die deze ateliervorm levert aan de kennisdoelstellingen. Bij beide scholen is aan meerdere docenten gevraagd op welke kennissterreinen zij een bijdrage zien. Aangezien kennisontwikkeling niet het vooropgestelde doel van deze werkvorm is, was het niet makkelijk of vanzelfsprekend voor docenten hierop antwoorden te vinden.

De docenten heel verschillend over het aantal kennisdoelen waar de boerderij aan bijdraagt. De boerderij draagt bij aan doelstellingen op gebied van taal, planten en dieren, insecten, seizoenskenmerken, voortplanting, voedsel, zintuigen, communiceren, verzorgingstechnieken, veiligheid, hygiëne, omgeving en landschap, natuurbescherming, mens en milieu, bacteriën en schimmels en basiswerking machines. Docenten geven in gesprekken aan dat het leren van heel specifieke cognitieve vaardigheden verdekt zit in alle activiteiten. Maar de docenten geven aan dat kinderen zeker op het gebied van rekenen/tellen, (veld)biologie, landbouw en dierverzorging veel aangereikt krijgen. De kinderen leren ook over veiligheid en hygiëne. Uit de ingevulde lijsten komt naar voren dat de begeleiders zeker merken dat de bezoeken invloed hebben op de kinderen

Wat kennisdoelstellingen betreft schoren de volgende elementen heel laag, niet of hebben veel vraagtekens:

- **Flora etc:** hoe dieren en planten zich aanpassen aan hun omgeving, voorbeelden schimmels etc. en insecten herkennen
- **Natuurprocessen:** invloed positie aarde op seizoen, dagritme
- **Voeding etc:** eigen lichaam kennen, relaties voedsel gezondheid en prijs, financiële waarde producten
- **Zintuigen, communicatie:** welke verkoopstechnieken goed werken
- **Mens in relatie tot..:** duurzame keuzes, waterkwaliteit en biodiversiteit

Deze doelstellingen zijn ook erg hoog gegrepen, maar kunnen zeker bij individuele kinderen zeker bereikt worden. Zij moeten het aanbod wel krijgen om het ook te kunnen toetsen. Dat is sowieso het geval met veel van de onderdelen. De boerderij heeft echt veel aan te bieden, maar niet alles wordt ook groepsgericht aangeboden. Sommige kinderen pakken het een, horen het ander. Sommige kinderen zullen minder aan bagage meenemen van de boerderij. De potentie is er wel.

De volgende kennisdoelstellingen scoren **hoog**:

- **Natuurprocessen algemeen** (met uitzondering van beelden taal en spel om gevoelens uit te drukken)
- **Zintuigen, communicatie en reflectie**: smaak, geur, gehoor staat voorop samen met omgangsvorm en, veiligheidsmaatregelen en maatregelen hygiëne.
- **Geografie en cultuurhistorie**: omgevingskenmerken en landschapselementen en kennis topografie staan bovenaan.
- **Mens in relatie tot ...**: natuurbescherming, mens en milieu, oorzaken milieuproblematiek en basiswerking machines en werktuigen staan bovenaan
- **Opvallend is dat rekenen en Taal ook redelijk hoog scoren!**

Kinderen vinden dat ze veel leren

Aan de kinderen uit de twee groepen is gevraagd (aangepaste vragenlijsten) aan te geven wat zij leren op de boerderij. Ook hebben rondom het invullen van de lijsten korte gesprekken met de kinderen plaatsgevonden. Opvallend hierbij is dat de kinderen aangeven veel van de boer(in) te leren. 'Zij weten zo veel'.

Op de vraag aan verschillende groepen kinderen om op te schrijven wat ze op de boerderij leren, geven zij het volgende aan:

1. Wat dieren eten en drinken. Schapen moeten eten.
2. Manieren hoe ze lammetjes krijgen; Als ze zwanger zijn. Hoe lammetjes geboren worden.
3. Werken op de hooizolder; Weten waar hooi naar toe moet; Hooi neerleggen.
4. Schapen redden (uit de sloot halen) en zien hoe ze geschoren worden.
5. Dat ik daar altijd de koeien te eten geef. En 't vieze wegmoet.
6. Niet achter paarden langs lopen; Dat niet alle paarden lief zijn.
7. Hoe melk van de koe smaakt, eten geven.
8. Je leert dieren verzorgen.
9. Leuke dingen doen; Over sloten springen.
10. Hoe een dier voelt; paardrijden; dieren leren optillen (dat gaat goed), omgaan met honden; met de kippen eieren pakken, met schapen omgaan zijn lief.
11. Hoe je met dieren moet omgaan; Als een dier ziek is, dat je dan iets kunt doen.
12. Hoe je hokken moet verschonen (Cavia's).
13. Met elkaar spelen en werken.

Uit de gesprekken met kinderen komt naar voren dat ze het van belang vinden om op de boerderij te zijn. Niet alleen omdat ze leren, maar ook omdat:

1. ze dan meer te doen hebben en lekker bezig zijn;
2. er een gezellige sfeer is;
3. je op boerderij veel zelf mag doen;
4. dat het anders is dan school, 'hoeven we niet te leren';
5. je veel kunt samenwerken.

Verder geven de kinderen aan:

- 'Met opdrachten moet je nadenken. Met 't doen is het leuker, dan ben je op de boerderij. Je ziet 't en dat is leuker';
- 'Op de boerderij doe je ook leuke dingen';
- 'Verslag maken over de boerderij is niet leuk. Meewerken is leuker. Ik ben liever bezig';

Het 'echte' werk doen, iets wat waarde heeft spreekt veel kinderen aan. Nuttige activiteiten uitvoeren spreekt aan. Dit laat zien dat voor deze kinderen het concreet meewerken en beleven belangrijk is en wordt gewaardeerd.

Verschil school en boerderij

Niet alleen de kinderen, maar ook de docenten zien het verschil tussen hoe kinderen op de boerderij en op de school reageren. Tijdens het tonen van filmfragmenten konden klassendocenten en de boerderijbegeleiders kijken naar de beelden op de boerderij. De reacties waren veelal enthousiast. De docenten zagen de kinderen nu heel anders reageren.

Voorbeeld:

Pauze op school: vechten, weten niet wat ze moeten doen.

Pauze op de boerderij: Rust na het werken. Praten. Minder op elkaar gericht op agressieve manier. Meer samen iets uitzoeken.

Je ziet kinderen anders reageren op de boerderij. Impulsieve, drukke kinderen die negatieve aandacht vragen in de klas, worden op de boerderij rustig, luisteren, voeren taken uit en slurpen informatie op. In school vertonen de kinderen, met een korte spanningsboog, vaak dwars en hinderlijk gedrag. Op de boerderij worden ze betrokken bij taken of eigen werkplek en is aandacht voor het werk. Concreet en 'echt' aan het werk helpt ook bepaald gedrag voorkomen zoals:

- geweld (tegen dieren)
- schreeuwen / schelden
- ruzie maken
- terugtrekken jezelf uiten (betere woorden vinden)

Het groenatelier op de boerderij is meer dan educatieve bezoeken. Kinderen werken hier echt mee en worden een deel van de boerderij op bepaalde tijden. Zinvolheid van het werk spreekt aan. De poes is van hun. De plek en de beleving vertrouwd, maar toch spannend. Kan steeds iets onverwachts gebeuren, waardoor het allemaal anders moet. Kinderen komen vaak op hun belevingen terug. Ze vragen dat er naar hen geluisterd wordt. Dat gebeurt thuis vaak veel te weinig. Jammer is wel dat er onvoldoende transfer wordt gezien van de ervaringen die kinderen opdoen op de boerderij. Het gedrag dat ze op de boerderij vertonen, wordt niet in de school getoond. Het gedrag beklijfd niet en is dus context gebonden. Hiervoor zullen dus zeker maatregelen genomen moeten worden. De adjunct directeur gaf het als volgt aan: 'Het is geweldig om de kinderen zo anders te zien reageren op de boerderij. Het is onze taak om ervoor te zorgen dat zo op school ook zo kunnen reageren. Wij zouden ook zo'n sfeer op de school moeten creëren. De boerderij levert de kinderen veel op:

- met plezier werken
- 'betrokken voelen
- rust en ruimte
- verbinding met dieren krijgen
- duidelijke functie uitvoeren. Het is echt.
- participeren, meedoen
- verbaal sterker worden

Het zou goed zijn als de school en de boerderij dit allebei kunnen realiseren.'

Voor welke leerlingen is het goed om op de boerderij te zijn? Kinderen die

- gefrustreerd raken door 'schools leren', waarbij boeken blokkerend werken, uiten zich vaak agressief. Door werkzaamheden op de boerderij ervaren ze hun zelfstandigheid.
- emotioneel in de knoei zitten en/of druk zijn. Zij worden rustig van de omgang en binding met de dieren. Zien dat ze relaties aan kunnen met andere kinderen en volwassenen.
- druk zijn. Gedrag wordt rustiger omdat de boerderij omgeving dit ook vraagt.
- structuur nodig hebben. Stapsgewijs werken, klus afmaken, instructies volgen werkt dan goed.
- meer zelfstandig moeten leren doen. Beter in je vel gaan zitten.
- motorisch gestoord zijn. Hier is klimmen, sjuwen, springen allemaal mogelijk.
- zelfvertrouwen missen.

Gegevens verzamelen

Om nog beter na te gaan wat de kinderen voor ervaringen opdoen en wat ze leren tijdens groenateliërs op de boerderij, zou gezocht moeten worden naar nog meer methoden en/of instrumenten die daarbij ingezet kunnen worden. Misschien is het zelfevaluatie-instrument (Schreurs, 2009) om te zetten naar deze doelgroep. Omdat de kinderen verslagen maken, schrijven etc. niet hun favoriete bezigheid vinden zijn andere methoden misschien nog beter zoals de gebruikte methoden fotoreportage, rondleiding organiseren, tekeningen of logboekjes maken of filmen.

Docenten en boeren als begeleider

Het programma voor de leerlingen wordt begeleid door minimaal drie begeleiders per 10-12 leerlingen. De begeleiders van het boerderijproject zijn: de boerin en boer, vaste begeleiders vanuit de school en soms nog stagiaires.

De boer en boerin van de Corneliahoeve zijn niet specifiek opgeleid voor het speciaal basisonderwijs. De boerin heeft wel training via Vereniging Agrarische Natuurbeheer Waterland gehad voor boerderijeducatie (meer natuur en milieu educatie). Zij heeft kort ook op de pedagogische Academie gezeten. De boerin is in dienst van de school als onderwijs-assistent en wordt betaald uit het reguliere onderwijsbudget. De hoofd werkbegeleider is de boerin. Die wordt bijgestaan door de boer, maar die is voornamelijk ook gewoon aan het werk. De boerin en boer zijn leidend in wat er gebeurt op de boerderij. Dat betreft natuurlijk ook veel praktische punten, omdat zij de werkzaamheden, de mogelijkheden en ook de gevaren het best kunnen schatten. Dus, wat op de boerderij gebeurt bepalen boer en boerin, natuurlijk in afspraak met het onderwijs. De boerin en boer werken met de kinderen mee, kunnen uitleg geven over het werk en zijn vraagbak voor de kinderen.

De begeleiders vanuit school zijn soms klasse docenten, of extra aangetrokken begeleiders die geen eigen groep hebben. Elk jaar wisselt de samenstelling van de begeleiding vanuit de school. Er is echter wel een groep van drie begeleiders ontstaan die een vast team vormt vanuit de twee SBO scholen. De schoolbegeleiders werken gewoon mee en weten ook steeds beter wat er moet gebeuren na drie jaar. Soms (afhankelijk van de deskundigheid van de begeleider) worden ook de begeleiders vragen gesteld, als de kinderen iets willen weten. Maar meestal stellen ze hun vragen toch aan de boerin.

Voor de leerkrachten betekent de leerwerkplaats een enorme verandering. Van onderwijzer als doorgeefluik van alle kennis worden zij pedagoog. Dat wil zeggen: zij observeren, begeleiden, stimuleren en coachen de leerlingen die hun eigen interesses volgen en zelf hun informatiebronnen zoeken. De leerkracht heeft als eerste verantwoordelijkheid het creëren van een rijke, goed voorbereide leeromgeving waar iets te kiezen valt voor het kind. De leerkracht richt deze leeromgeving in samen met de leerling zodat deze betekenisvol is voor de leerling. Daarna zorgt de leerkracht voor uitdagende en gerichte activiteiten om kinderen uit te nodigen om bepaalde leeractiviteiten te ondernemen. De leerling kiest zelf een activiteit uit het aanbod. Vervolgens gaat de leerkracht met het kind in gesprek (dialog) om erachter te komen wat het kind wil leren en presteren en doet eventueel voorstellen. De leerkracht moet tijdens dit gesprek niet te veel proberen te sturen maar het kind vrijheid en ruimte geven om zelf te beslissen. Het kind wordt uitgenodigd om instructie te volgen om het leren te ondersteunen. De kinderen kiezen zelf voor instructie als zij die betekenisvol vinden. (Bron: Gids Petraschool 2008)

Ook voor de boer en de boerin betekent het een grote verandering om zo'n groep op het bedrijf te ontvangen. Het is immers heel anders dan de educatieve programma's die de boerderij ook draait. Hier gaat het om een vast samenwerkingsverband met een specifieke doelgroep. Het is in ieder geval van belang is dat een boer en boerin er zelf heel veel lol aan hebben dat kinderen op de boerderij aanwezig zijn. Het is een heel specifieke doelgroep. Als er geen voeling met de kinderen is, zullen de boer en boerin ook geen goede aanpak vinden om met de kinderen om te gaan. Het moet geen onderwijs worden op de boerderij. Het gaat hier om een brede onderwijszorg, waarbij andere doelen voorop staan.

De boer mag geen probleem mee hebben dat er kinderen op zijn bedrijf zijn die er ook eens andere dingen doen. Een boer moet wel de juiste manier hebben, om met de kinderen om te gaan (zonder een pedagoog te moeten zijn). Maar hij moet wel weten, hoe hij de kinderen aan moet pakken en hoe hij de dingen en werkzaamheden aan hun uit moet leggen.

Benodigde competenties van begeleiders

In de samenwerking tussen de schoolbegeleider(s) en de boer(in) is het van belang dat er iets geheel nieuws wordt aangeboden. De werkzaamheden moeten geen les worden, maar wel leerzaam zijn. De opdrachten moeten voldoende ruimte voor eigen inbreng aan de kinderen bieden en de werkwijzen mogen niet te veel op onderwijzen lijken.

Daar zijn de kinderen allergisch voor. De kinderen vinden het prima, dat ze niet op school zitten. Ze vinden actief zijn en meedoen, gecombineerd met spel en lol, het belangrijkste. Dat ze dan toch iets leren is mooi meegenomen. Hierop moeten alle begeleiders inspelen. Zoals Janssen (2004, Pp. 3-14) al aangeeft is leren vooral zelf actief construerend bezig zijn. Begeleiders moeten kinderen hierin stimuleren door: betekenisvolle contexten aanbieden, kinderen zelf keuzes te laten maken, samen laten werken. Werken op de boerderij is een samenspel tussen kinderen, schoolbegeleiders en de boeren. De laatste twee hebben hierin een specifieke taak. Dat betekent dat de begeleiders ook samen moeten afstemmen en in ieder geval gebruik moeten maken van elkaars competenties en deskundigheden.

Het is van belang aan te geven dat we hier spreken over een speciaal programma voor het speciaal basisonderwijs. De leerlingen hebben speciale zorg nodig en het programma is er vooral op gericht de leerlingen een speciale leeromgeving te bieden die aansluit op hun behoefte aan een concrete 'echte' context. Verder is het natuur erg belangrijk goede begeleiding te krijgen

Docenten als begeleiders	Boeren als begeleiders
Houding	Houding
1. Open (leer)houding aannemen. Samen met de kinderen meer willen leren over de boerderij en alles wat daar plaatsvindt. Liefde voor kinderen die op hun eigen manier gaan leren.	1. Open (leer) houding aannemen. De kinderen willen leren kennen en aansluiting willen zoeken bij hun leefwereld. Liefde voor kinderen die op hun eigen manier gaan leren.
2. Pedagogische grondvormen van opvoedingscontact beheersen (zie Ter Horst 2007). Kan een docentbegeleider: <ul style="list-style-type: none"> • kinderen op verschillende leeftijden raken en hen iets leren; • de techniek van verzorging mensen, planten, dieren toepassen; • activiteiten organiseren; • samen met de kinderen werken; • gesprekken voeren met kinderen (individueel en in een groep); 	2. Open opstellen. Kinderen zich welkom laten voelen op het bedrijf en bij de boeren (met hun gezin). Normen en waarden van het bedrijf en de boeren aan de kinderen kunnen aanbieden. Ordening van taken die gedaan moeten worden op het niveau van de kinderen.
3. Liefde voor de natuur. Van de docent begeleider mag gevraagd worden interesse te tonen voor alles wat in de natuurlijke omgeving leeft en zich ontwikkelt. Bepaalde basiskennis mag verondersteld worden, maar het gaat vooral om het tonen van belangstelling en willen bijleren op het gebied van natuur en milieu.	3. Liefde voor de natuur. De mogelijkheid om liefde voor grond, dieren, planten en het boerenleven uit te dragen en aanschouwelijk te maken.
4. Meedenken met boer	4. Meedenken met docent / begeleider

Het is van groot belang dat de docent begeleider en de boer(in) een hecht koppel vormen, die ook van elkaar willen leren. Het uitwisselen van informatie, goed met elkaar communiceren over taken, verantwoordelijkheden en over de kinderen biedt de mogelijkheid om een programma samen verder uit te bouwen.

Docenten als begeleiders	Boeren als begeleiders
Kennis	Kennis
1. Pedagogisch-didactische kennis over het werken in concrete context.	1. Het vertalen van concrete situaties naar de beleving van de kinderen.
2. Kennis van de leerlingen uit de groep(en) met hun specifieke zorgvraag.	2. Kennis over de meest voorkomende zorgvragen uit de doelgroep.
3. Kennis van het boerenbedrijf.	3. Kennis van de school en het schoolprogramma.
4. Kennis over de activiteiten op de boerderij.	4. Kennis over het omzetten van dagelijkse werkzaamheden passend voor de doelgroep.
5. Kennis over de natuur en ontwikkelingen in het agrarisch landschap.	5. Kennis over het vertalen van natuurlijke en agrarische fenomenen naar de doelgroep(en).

De boeren hebben de boerderijkennis. Daarop worden ze ook zeer gewaardeerd door de kinderen.

De docentbegeleiders hebben kennis van de kinderen en van leerprogramma's. Zij moeten zeker veel van de boerderij willen leren en openstaan voor nieuwe kennis.

Docenten als begeleiders	Boeren als begeleiders
Vaardigheden	Vaardigheden
1. Begeleiding van kinderen bij werkzaamheden op de boerderij. Zelf dus kunnen melken, paarden borstelen, hoeven krabben etc.	1. Begeleiding van kinderen bij hun werkzaamheden op de boerderij.
2. Observeren van kinderen binnen deze leeromgeving en taken kunnen aanpassen aan niveau van de kinderen.	2. Observeren van kinderen en geschikte opdrachten voor kinderen kunnen bedenken binnen de boerderij.
3. Verslaglegging van de leer- en ontwikkelingsmomenten van kinderen en vooral dit ook kunnen delen met andere collega's in de school.	3. Aanpassen van de werkomgeving zodat kinderen goed mee kunnen werken.
4. Actieve werkvormen toepassen om kinderen tot een onderzoekende houding aan te zetten.	4. Boerderij werkzaamheden omvormen tot werkvormen die geschikt zijn voor kinderen.
5. Verbinding leggen tussen het leren op de boerderij en het leren op school.	5. Meedenken over de mogelijke verbinding tussen leren op de boerderij en leren op school.

Het is belangrijk dat docentbegeleiders leren werken met gereedschappen, niet vies zijn van het werk en ook nieuwsgierig zijn naar de ontwikkelingen op de boerderij.

Regelmatig werd aangegeven dat boeren hele goede begeleiders zijn, omdat zij vanuit hun directe binding met het werk de kinderen direct kunnen boeien. Veel van de kinderen die aan het programma hebben deelgenomen zien de boeren ook als de echte deskundigen van de boerderij. De begeleiders vanuit de school moeten deze status heel erg verdienen. Gebleken is dat het noodzakelijk is voor de begeleiders vanuit de school om de werkzaamheden op de boerderij in de vingers te krijgen en meer kennis op te doen van de dieren, gewassen en vooral ook het gebruik van

machines op de boerderij. Nieuwsgierigheid naar allerlei activiteiten is een duidelijke eigenschap die de docenten moeten bezitten. Het was daarom in deze pilot ook prettig dat er na het tweede jaar met een vaste groep gewerkt werd. Deze groep van drie begeleiders is nu goed ingewerkt en vormt een goed team met de boeren samen.

De selectie van docenten en boeren die geschikt zijn om met dergelijke groepen te werken op de boerderij is van groot belang. Niets is zo frustrerend voor een programma als docenten die met de handen in de zij staan te kijken wat er allemaal gebeurt. Alhoewel de observatie en begeleiding van de (individuele) leerlingen de hoofdtaak is van de begeleiders uit de school, moeten ze zeker mee willen en kunnen werken. Het is dan ook aan te bevelen dat de docenten door de boeren geïnstrueerd worden en dat de docenten een stage lopen op de boerderij voordat ze echt gaan beginnen. De selectie van de mensen die meegaan naar de boerderij moet streng zijn. Iemand die weigert werkkleding te dragen, is niet geschikt voor dit merk. Iemand die bij elk geurtje gillens de schuur uitrent ook niet. Dus is het zaak de begeleiders goed te selecteren en goed voor te bereiden.

Alhoewel de boer(in) en de docenten als begeleiders andere taken hebben, bleek tijdens de pilot het samenspel steeds belangrijker te worden. De boer(in) werd heel goed in het individueel begeleiden van de kinderen. De begeleiders vanuit de school werden steeds meer bedreven in het boerenwerk. Na drie jaar was er een vast team dat goed op elkaar was ingespeeld. Juist zo'n samenwerking laat ruimte voor meegaan met de ontwikkelingen van alledag. Op onverwachte gebeurtenissen kan soepel ingespeeld worden. Programma's worden omgegooid, zodra er iets gebeurt dat belangrijker is. Juist in de samenwerking versterken de begeleiders elkaar en kunnen daarmee als professionals een grote betekenis voor de kinderen hebben.

Wat nemen docenten mee naar de school

Tijdens deze pilot werd duidelijk dat het groenatelier op de boerderij een geïsoleerd programma zou blijven. Dat wil zeggen dat het geleerde op de boerderij maar weinig zou doorsijpelen in het schoolse programma. Dit kwam doordat de begeleiders van de school meestal niet als klassedocent werken, de kinderen de middag na het bezoek aan de boerderij (woensdag of vrijdag) vrij hadden en omdat het doorgeven van alles wat er gedaan, ervaren en geleerd is vaak moeilijk te organiseren is. Tijdgebrek is hiervoor een belangrijke reden, maar ook het ontbreken van interesse door andere docenten in het programma op de boerderij. In het tweede jaar van de pilot is daarom ook gestart met een regelmatige terugkoppeling van ervaringen van leerlingen en de begeleiders. Ook de boerin deed mee aan een aantal teambijeenkomsten. Hierdoor kregen de andere docenten meer zicht op wat er gebeurt en was het mogelijk te bespreken hoe de programma's meer aan elkaar gekoppeld konden worden. Docenten zouden hun ervaringen op de boerderij en observaties van kinderen ook moeten delen. Nu was er vaak te weinig tijd om dingen te kunnen opschrijven. Niet alleen voor de andere docenten op de school is het van belang om te kunnen lezen wat er gebeurd is.

Gezamenlijk coachprogramma

Binnen het pilot programma is niet gewerkt met een introductieprogramma voor de begeleiders. Een gezamenlijk programma, zoals in het Levende Skule programma in Noorwegen en Zweden is opgebouwd, zou aangepast ook goed als concept in Nederland uitgerold kunnen worden. De boerderijschool o.a. in Zutphen is hiervan al een redelijk voorbeeld. Hier wordt ook gewerkt met begeleiders van scholen en van de boerderij en is begeleiding aanwezig bij het gezamenlijk programma. Het is in ieder geval aan te bevelen de docenten en boeren voor de start van een programma samen een aantal dagen te laten voorwerken aan het programma. De docenten leren het bedrijf kennen en de boeren leren werken met de specifieke doelgroep. Een aantal bezoeken brengen aan de school om de kinderen in hun klas en op school te zien is zeer leerzaam.

Ouders als ondersteuners

Een opmerkelijke ontwikkeling deed zich voor in het project. In het begin van het atelierproject werden de kinderen door een aantal ouders naar de boerderij gebracht. Hierdoor hadden de ouders ook wat contact met de begeleiders en zagen waar hun kinderen mee bezig waren. Deze betrokkenheid maakte ook dat de kinderen wat makkelijker hun verhaal thuis konden vertellen. Immers de ouders hadden ook iets van de boerderij ervaren. Sommige ouders bleven de hele ochtend erbij. Dit bleek een stempel te drukken op de beleving van de kinderen (teveel thuis erbij) en was dus geen goede oplossing. In 2008 kreeg de school de beschikking over een bus, waarmee het grootste deel van de kinderen vervoerd konden worden. De anderen reden met de begeleider van school mee. Nu er een bus is, gaan er geen ouders meer mee naar de boerderij. Dat was een oplossing voor het verblijf van ouders bij het hele ochtendprogramma, maar nu ontbrak ook geheel het contact van ouders met de boerderij.

De suggestie is gedaan om op 'een open dag' de kinderen te vragen hun ouders rond te leiden. Dit is in 2009 uitgeprobeerd en werkte uitstekend. De kinderen konden trots vertellen wat ze allemaal geleerd en gedaan hadden en de ouders werden geïnformeerd en betrokken. Toch zou de ouderparticipatie in een ander programma verder geactiveerd kunnen worden. Het blijkt het van wezenlijk belang te zijn de ouders op een of andere manier te laten participeren in de boerderijprogramma's. Reden hiervoor is dat ouders hun kinderen dan ook op een andere locatie aan het werk kunnen zien. Vooral voor kinderen die het leren en ontwikkelen binnen een schoolse situatie als moeilijk en belastend ervaren, kan de boerderij een nieuwe uitdaging bieden. Ook de ouders kunnen deze omgeving als ondersteunend en stimulerend ervaren. De ouders informatie geven, te laten meekijken en vooral ook een keer te laten meewerken kan hen ook laten zien dat hun kind wel veel kan en veel initiatieven neemt. Voordeel is ook dat ouders dan weten waar de kinderen het over hebben. Zij kunnen dan ook in de huiselijke sfeer aansluiten op hetgeen hun kind op de boerderij gedaan heeft. Door het zo aan te pakken, was dit een grote verrijking van het programma.

Deel B

De boerderij als ontwikkelomgeving

Gesystematiseerd boerderijprogramma

Boerderij als ontwikkelomgeving

Een boerderij waarop nog echt gewerkt wordt, dat is een belangrijk uitgangspunt. Een echte boerderij trekt kinderen aan. Het is spannend, verrassend, niet bedacht als schoolse context en vooral afwisselend. Door kinderen binnen een concrete context werkend te laten leren worden deze kinderen meer aangesproken op hun 'natuurlijke leerhouding'. De pedagogische waarde van de natuurlijke omgeving wordt o.a. door het JOS (2004, Pp. 6-8) omschreven als een plek waar kinderen extra aangemoedigd worden op de volgende ontwikkelingsaspecten:

- **motorisch**, de grove motoriek wordt beter ontwikkeld (Hoekstra 2000).
- **sociaal emotioneel**, dieren in de natuur, maar ook planten moedigen kinderen aan tot actie. Rekening houden met anderen en verantwoordelijkheid dragen kunnen goed geoefend worden. Zorgen voor anderen maakt kinderen ook gevoeliger voor samenwerken en empathie voor elkaar.
- **cognitief**, er is zoveel te zien en te ontdekken dat kinderen hier graag over vertellen en samen op onderzoek uitgaan.
- **zintuiglijk**, geur, tast en andere indrukken begeleiden de ervaring die kinderen opdoen.

'De natuurlijke omgeving geeft kinderen de mogelijkheden om bijzondere ervaringen op te doen. Of kinderen daar ook daadwerkelijk de kansen toe krijgen hangt voor een belangrijk deel af van de visie en de werkwijze die het kindercentrum hanteert.'

In het 'GroenAtelier' op een functionerende boerderij (dus geen kinderboerderij), konden twee SBO scholen uit Zaanstad dit concept verder ontdekken. Interessant is om te kijken wat de boerderij nu specifiek te bieden heeft.

Corneliahoeve

Beide SBO scholen uit deze beschrijving gaan naar de Corneliahoeve. De Corneliahoeve is een melkveebedrijf op een stolpboerderij uit 1880 in Westzaan -Nauerna dichtbij Zaanstad. De koeien (ongeveer 50 stuks) verblijven in de winter in de aparte ligboxenstal. Zomers lopen zij buiten en komen alleen binnen om gemolken te worden. Ook het jongvee is alleen in de winter binnen. Het bedrijf is gelegen in een veenweide reservaat, waar weidevogelbescherming wordt toegepast. Verder is er veel aandacht voor slootkantbeheer en erfbeplanting. Samen met Landschapsbeheer Noord-Holland is het erf enkele jaren geleden beplant met inheemse boom- en struiksoorten. De boerderij is eigenlijk een variatie tussen een 'échte functionele' boerderij en een kinderboerderij. De Corneliahoeve is ook een bezoekboerderij en ontvangt ook andere schoolklassen voor een kort instructiebezoek.

De kinderen en begeleiders worden geconfronteerd met een werkelijkheid waarop gereageerd moet worden. Dit levert niet alleen heel basale kennis van de omgeving op, maar ook waardering voor hetgeen de boerin en boer doen. De kinderen vinden dat zij een belangrijke hulp voor de boeren kunnen zijn. De begeleiders (van de school) vinden het een geweldige leeromgeving voor de kinderen. De kinderen en de begeleiders leren zelf ook veel van de natuur. De begeleiders reageren zelf ook anders in de boerderijomgeving. Dit wordt in interviews met de begeleiders benadrukt. 'De sfeer is heel anders. Zowel de kinderen als wij gaan op in een concrete context en leren al doende. Wij hoeven ook niet alles te weten. De kinderen weten ook veel. Dat maakt het werken en leren op de boerderij zo prettig.'

Boerderij als ontwikkelomgeving

Een boerderij is nog geen normale omgeving voor veel kinderen. Alhoewel er steeds meer programma's op de boerderij plaatsvinden, is een bezoek meestal 'een uitje', schoolreis of kennismaking met de oorsprong van voedsel en vlees. In dit project . is de keuze voor een boerderij als ontwikkelomgeving bewust gekozen op de volgende gronden:

1. De boerderij is een concrete context die kinderen uitdaagt tot (zelfstandige) actie;
2. De boerderij is een redelijk overzichtelijke en afgebakende buitenruimte;
3. De boerderijomgeving biedt een veelheid aan natuurervaringen met dieren, planten en landschappelijke elementen;
4. De boerderij biedt een variëteit aan werkzaamheden. Voor ieder kind is wat te doen;
5. De boerderij geeft kinderen de ruimte om zich te bewegen.

Hiermee komt de boerderij zeker tegemoet aan de eisen voor een uitdagende ontwikkelomgeving en biedt mogelijkheden voor een gevarieerd aanbod aan kinderen die extra zorg nodig hebben. Ter Horst (2006, Pp. 94-95) geeft al aan dat naast ordening en volle werkelijkheid, kinderen ook uitdaging nodig hebben om aan te groeien. Voor de kinderen die juist extra stimulans nodig hebben is een omgeving nodig die groeiprikkelers uitzendt en het kind de kans geeft om eigen speciale gaven te ontdekken en te ontwikkelen. Hij geeft aan dat een omgeving een appel op de kinderen moet doen. Ter Horst vraagt zich dan ook af: 'Is de omgeving uitdagend genoeg (niet te veel, niet te weinig) voor dit kind om al zijn mogelijkheden tot ontwikkeling te brengen en wordt er apart appèl gedaan op zijn speciale gaven? De zoektocht naar de boerderij die dit kan bieden werd samen met de Corneliahoeve ondernomen. In een interview met de boerin in 2008 gaf zij antwoord op de volgende vragen:

Wat is de waarde van een boerderij voor deze doelgroep?

Een boerderij biedt een leeromgeving, waar heel veel gebeurt, maar dan op een heel concrete manier. Een boerderij is een heel flexibele situatie waar van allerlei dingen ongepland plaatsvinden en die heel leerzaam zijn voor de kinderen. Het is ook een leersituatie waar heel veel dingen tegelijkertijd gebeuren. Op dit moment is het nog zo, dat het kookatelier nog op school gebeurt, hoewel het wel leuk en leerzaam zou zijn, als het in een echte keuken gebeurt, en de kinderen ook echt gaan inkopen, etc.

Ook zijn de werkzaamheden op de boerderij heel afwisselend afhankelijk van het seizoen en het weer.

Een andere waarde is, dat het een echt boerderijbedrijf met een echte boer(in) is, die op het erf rondloopt en deskundig is. Alleen een boer vanuit zijn of haar eigen beleving kan vertellen wat het betekent als bv een dier doodgaat of iets anders gebeurt. De kinderen voelen zich dan ook echt, en voelen zich echt als de assistente van de boer(in). De echtheid van een werkende boerderij zijn aanknopingspunten voor kinderen om na te denken over dingen die ze zelf meemaken en daar vragen over te stellen. Kinderen voelen en zien de realiteit en zien hoe waardevol het is, wat op een boerderij gebeurt en wat ze zelf daardoor leren.

Moest de boerderij aangepast worden?

De aanpassing aan de boerderij voor deze werkzaamheden met kinderen waren in het begin beperkt. De schuur werd ingericht als ontvangst- en schaftruimte en één schuur gebruikt als opslag voor materiaal, laarzen en werkkleding. Verder zijn er enkele dieren speciaal aangeschaft om voor de kinderen de variatie in werkplekken mogelijk te maken. Er zijn schapen, konijnen, geiten, twee pony's, kippen en witte eenden. Op het bedrijf lopen verder honden, katten rond. Vooral de honden blijken goede vrienden voor de kinderen te zijn.

Er werd wel verbouwd. De boeren hebben wel een nieuwe ontvangstschuur omgebouwd zodat ze de kinderen nu kunnen ontvangen. Maar die gebruiken ze nu ook om hem bv te verhuren, dus het was een dubbel doel. En ze hebben een aantal kleinere dieren gekocht specifiek voor de kinderen. Voor de rest hebben ze op de boerderij niet zo veel veranderd voor de kinderen.

Ondersteuning individuele groei

Een groep medewerkers van de deelnemende scholen heeft zich gebogen over de vraag of een boerderij (deze boerderij) als ontwikkel- en leeromgeving van betekenis is voor hun doelgroep. Zij gaven aan dat het experiment hen in ieder geval toont dat de boerderij:

- veilig genoeg is om kinderen tot onderzoek en deelname aan activiteiten aan te sporen;
- aandacht trekt door de veelheid aan prikkels, maar niet te overdonderend is dat kinderen afhaken;
- voldoende de aandacht vasthoudt om langer met een taak bezig te blijven;
- voldoende variatie biedt aan werk- en leermogelijkheden;
- voldoende aansluit bij de individuele hulpvragen van de kinderen;
- de dieren en materialen werken voldoende direct corrigerend op de kinderen.

Ook werd aangegeven dat de echtheid van de omgeving de kinderen erg aanspreek. De boerderij moet dus een echte boerderij blijven en niet teveel op een kinderboerderij gaan lijken. De inrichting heeft een hoog functionele kwaliteit voor groepen en spreekt aan omdat de menselijke maat hierin voelbaar is.

Geïnspireerd op de basisregels van het inrichten van een voorbereidende leeromgeving binnen het concept 'een andere Basisschool' (APS, 2004) is in het team een aantal vragen gesteld over de boerderij waarmee zij samenwerken.

Ingevuld door management (Petra en Sjalomschool) +psycholoog/intern begeleider.

Datum invullen: 2-4-08.

N=4 (waarvan 1 persoon alleen de eerste 8 vragen heeft beantwoord).

Regel	Toelichting
1. De omgeving is betekenisvol voor kinderen	4x maakt kinderen actief 4x trekt de aandacht en houdt aandacht vast 2x is op maat voor de kinderen (zij kunnen er iets mee) 2x is adequaat ingericht voor de ontwikkelleeftijd van de kinderen 1x kinderen kunnen zelf aan de inrichting bijdragen 4x er valt veel te kiezen voor de kinderen

Opmerkingen:

Het is een professioneel ingerichte boerderij. Niet alle ruimtes en activiteiten zullen geschikt zijn voor de kinderen.

Indirect dragen kinderen bij aan de inrichting voor zover dit past in het bedrijf.

Het kind bepaalt zelf de maat. Indirect dragen kinderen bij aan inrichting.

Kinderen kunnen deels bijdragen aan de inrichting. Veiligheid voor werken met beesten en het verblijf in grote ruimtes / stallen gericht.

2. De omgeving is zinvol vanuit het perspectief van leraren	1x de leerkracht kan de omgeving zelf ook inrichten 3x concept maken kan toegepast worden op de boerderij 0 kinderen krijgen optimale kansen binnen de omgeving op hun ontwikkellijn
--	---

Opmerkingen:

Maken is binnen het concept van toepassing!

Het gaat hier vooral om 'maken'(ruim gezien)

Wat is onderliggende concept van de ontwikkeling? Niet optimaal 'n lineaire ontw.)

Docenten kunnen de ruimte zelf niet inrichten. Zij zijn volgend hierin.

3. De leeromgeving is veilig voor alle kinderen die er gebruik van maken	1x de omgeving is fysiek veilig 2x de omgeving is psychisch veilig (vermijden negatieve stress) 0 de omgeving is veilig voor kinderen van alle leeftijden 2x de verschillen tussen de leerlingen komen ook in veiligheid tot uiting
---	--

Opmerkingen:

Binnen de maatstaven van het eigen beoordelingsvermogen van het kind. Er moet toezicht zijn.

Er moeten regels bij zijn+ toezicht op gereedschap gebruik.

Kinderen weten vaak goed wat ze wel en niet kunnen en durven. Ze bepalen daarmee zelf ook de veiligheidsmarges op de boerderij.

Regel	Toelichting
<p>4. Ruimtes in (en om) de boerderij zijn ingericht voor specifieke functies Door niemand ingevuld i.v.m. de functionele inrichting niet helemaal van toepassing. Misschien alleen voor de ontvangst en verblijf /pauze ruimte.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • de ruimtes zijn adequaat ingericht voor de boerderij activiteiten van de kinderen • er wordt rekening gehouden met: <ul style="list-style-type: none"> • plaats verschillende • vloerbedekking • meubilair • aanwezige materialen / gereedschappen • voorzieningen (water/licht) • ruimtes zijn herkenbaar door kleur, licht, aankleding
<p>Opmerkingen: Je doet waarschijnlijk de 'levensechtheid' tekort als je te veel rekening met de inrichting houdt. Ruimtes zijn herkenbaar door de specifieke functie. Aanpassing van ruimtes is dus juist niet gewenst.</p>	
<p>5. De omgeving leidt de kinderen in hun activiteit</p>	<p>4x het materiaal is zelf richtinggevend / zelf corrigerend 1x er is materiaal aanwezig dat kinderen op goede spoor kan helpen, zoals werk van andere kinderen, instructies, opdrachten, gebruiksaanwijzingen</p>
<p>Opmerkingen: Het mag niet een 'schooltje' worden. De boerderij is zoals het is. Het zou goed zijn als kinderen ook leren waarom iets zo is ingericht zoals het is.</p>	
<p>6. Het leren van de kinderen wordt zichtbaar in de omgeving</p>	<p>1x kinderen kunnen hun ervaringen verbeelden en laten zien. Tekeningen aan de wand. 1x = werk van kinderen is inspirerend voor anderen</p>
<p>Opmerkingen: Het leren wordt nu nog onvoldoende zichtbaar, maar kan wel! Werk van kinderen ? Dat is hier het werken met de boer(in). Kinderen zien veel van elkaar. Ja maar gebeurt nog te weinig.</p>	
<p>7. De inrichting van de omgeving heeft een hoge kwaliteit</p>	<p>Er zijn verschillende kwaliteiten herkenbaar 2x esthetische kwaliteit (kleur, materiaal) 3x functionele kwaliteit (geschiktheid omgeving voor groepen) 2x degelijkheid en duurzaamheid</p>
<p>Opmerkingen: Wel erg subjectief. Ik denk dat er wel kinderen zijn die in het begin niets 'moois' kunnen vinden aan een boerderijomgeving. Uit de pilot blijkt wel dat de kinderen gehecht raken aan de plek en veel van wat ze eerst raar, niet mooi of vies vonden, toch gewoon gaan vinden. Het went en zal zelfs op de duur een begrijpelijke functionele ruimte worden.</p>	
<p>8. De omgeving is zodanig ingericht dat alle acht intelligenties worden aangesproken.</p>	<p>Meervoudige intelligenties zijn:</p>
<p>3x visueel/ ruimtelijke intelligentie</p>	<p>Mogelijkheden voor visuele communicatie en vormgeving in 'verbeelde' omgeving</p>
<p>0 verbaal/linguïstische intelligentie</p>	<p>Mogelijkheden om met taal te werken. Een geletterde omgeving maken is mogelijk, maar was nu nog niet echt aanwezig.</p>

Regel	Toelichting
2x Logisch/wiskundige intelligentie	Mogelijkheid om te werken met getallen en verhoudingen, meten en wegen. Gecijferde omgeving.
0 Muzikaal/ritmische intelligentie	Mogelijkheid om muziek te maken, te dansen en naar muziek te luisteren is er wel, maar past niet bij de omgeving. Of het moet het zingen zijn tijdens de tocht op de kar of bij het wandelen door het land.
2x lichamelijk/kinetische intelligentie	Mogelijkheid om te bewegen: sport en spel. Gelegenheid tot oefenen van ambachtelijke vaardigheden
3x Interpersoonlijke intelligentie	Gelegenheid samen te zijn, te spelen en te werken
3x Intra persoonlijke intelligentie	Gelegenheid om met jezelf te zijn: stilte, meditatie
3x Naturalistische intelligentie	Natuur in en om de omgeving. Tuin en dieren.
9. De omgeving is zodanig ingericht dat alle vijf energieën een plek krijgen	2x denken en analyseren 2x doen en handelen 1x vieren en geven 2x passie en relatie 1x 'het niets'/ contemplatie

Opmerkingen:

Tijdens het verblijf op de boerderij zijn verschillende kinderen geobserveerd die zich even terugtrokken. Dat is mogelijk. Er zijn overal plekken om even tot rust te komen en alleen te zijn (met of zonder knuffeldier).

10. Ergens in de omgeving is er voor ieder kind een persoonlijke plek	0 kinderen hebben een eigen stoel of zitplek 0 kinderen hebben een vaste ontmoetingsplek met eigen zitplek 1x anders
--	--

Opmerkingen:

De vaste plek waar activiteiten worden uitgevoerd, is ook gelijk een persoonlijke plek. Aangezien in het programma vooral wordt ingespeeld op het samenwerken en flexibel – meedenkend taken verrichten, is dit niet echt noodzakelijk.

11. De omgeving is gestructureerd en overzichtelijk	1x toegankelijkheid van ruimtes en materialen 2x herkenbaarheid van spullen en plekken 1x ordelijkheid 1x ruimte is schoon te maken om te onderhouden door kinderen
--	--

Opmerkingen:

schoon maken en helpen opruimen is een belangrijke taak voor de kinderen
hygiëne speelt ook een belangrijke rol. De kinderen leren hun handen regelmatig te wassen en vooral ook schoon en veilig met de dieren te werken.

12. De omgeving bestaat zowel uit binnen als buitenruimtes die met elkaar verbonden zijn	0 sommige binnenactiviteiten kunnen ook buiten 1x enkele activiteiten moeten binnen, zodra de koeien en kalfjes op stal staan bij voorbeeld.
---	---

Opmerkingen:

De kinderen zijn zoveel mogelijk buiten ongeacht weersomstandigheden of het seizoen. Het lijkt er ook op dat de kinderen er geen probleem mee hebben iets nat te worden of dat het koud is.

Vorbereide leeromgeving

Een boerderij is oor deze doelgroepen een geweldige ontwikkelomgeving omdat:

- het een levensechte omgeving is die elk kind (ongeacht problematiek) iets te bieden heeft en de kinderen voelen dit aan;
- het een omgeving is waarin veel verrassende elementen zijn en toch veilig genoeg aanvoelt;
- het een eigen dynamiek en ritme heeft, waarin de kinderen zich snel thuis voelen;
- het snel als iets van henzelf gaat aanvoelen, omdat zij zelf een belangrijke rol krijgen toebedeeld.

Tien docenten van deze scholen hebben ingevuld of de boerderij een voldoende voorbereide leeromgeving is. Op acht van de twaalf punten ('de andere school' APS) scoorde de boerderij hoog.

Betekenisvol vanuit perspectief leerlingen	Maakt kinderen actief, houdt aandacht vast, zet aan tot zelf gekozen leerproces	Ja (N=9)
Zinvol vanuit perspectief docenten	Optimale kansen om zich te ontwikkelen	Ja (N=8)
Veiligheid fysiek + psychisch	Ongeval risico beperkt Negatieve stress verlagen	Ja (N=8)
Ruimtes ingericht voor specifieke functies	Ruimtes zeer herkenbaar	Ja (N=10)
Omgeving leidt kinderen in hun activiteiten	Materiaal is zelf richtinggevend en corrigerend	Ja (N=9)
Leren van kinderen wordt zichtbaar	Resultaat van werk direct te zien	Ja (N=10)
Mogelijkheid tot eigen plek	Kinderen kunnen zich terugtrekken	Ja (N=10)
Omgeving is gestructureerd en overzichtelijk	Herkenbare afdelingen, ordelijk en toegankelijk	Ja (N=8)

Leerlingen over de boerderij

Aan drieënveertig leerlingen is gevraagd wat zij van de boerderij vinden. Ze geven dan aan:

- Heel leuk.
- Heel anders dan school.
- Veel leuker dan school.
- Hier zijn leuke dingen te doen. In de hooizolder spelen. En zo.
- Leuk met de dieren werken. Dieren verzorgen.
- Hier hoeven we tenminste niet te leren.

Juist deze laatste opmerking is kenmerkend, want de kinderen leren juist heel veel. De kinderen ervaren deze vorm van praktijkgericht leren niet als leren. Doordat de relatie tussen het leren op de boerderij en het leren op school onvoldoende wordt gelegd door de docenten, zullen de leerlingen de boerderij als een uitje blijven ervaren. Als het programma een geïntegreerd programma moet worden en de boerderij een belangrijke leeromgeving voor de kinderen, dan zal er zeker iets moeten gebeuren aan de verbinding tussen boerderij en school als ontwikkelomgeving voor kinderen.

De kinderen van de SBO scholen kunnen naast de 'echte functionele' boerderij ook kiezen voor het werken op de kinderboerderij. In gesprekken met de kinderen komen de volgende verschillen tussen de boerderij en de kinderboerderij naar voren. De kinderen vinden de boerderij realistisch en 'je moet 'echt' meewerken met de boer'. De

kinderboerderij wordt veelal met een dierentuin vergeleken. 'Daar doe je spelletjes en opdrachten. ' De aanwezigheid van een speeltuin wordt ook vaak gezien als aanwijzing dat het hier gaat om 'een minder echte' omgeving. Bij de boer ga je aan het werk. Op de kinderboerderij doe je opdrachten, dat is vaak hetzelfde als op school. Op de kinderboerderij wordt ook anders begeleid. De ruimte is beperkter en de opdrachten zijn meer bedacht. De kinderen merken zelf op dat het hier minder echt is. Ze vinden het zeker leuk, maar ook heel anders dan de échte' boerderij. Ook de docenten geven aan dat in de kinderboerderij alles veel meer voorgestructureerd is door volwassenen, het is bedacht en ter illustratie geordend. Op de functionele boerderij draaien kinderen mee in het bedrijf. Alhoewel daar ook taken zijn aangepast aan de kinderen, is de situatie zoals het anders ook is en dat spreekt de kinderen heel erg aan. Alhoewel de kinderen het ook leuk vinden om naar de kinderboerderij te gaan, geeft 95 % van de kinderen aan toch liever op de Corneliahoeve te vertoeven.

Gesystematiseerd boerderijprogramma

Het programma

De Corneliahoeve werkt met de SBO scholen niet met een educatief programma, zoals dat voor andere groepen wel gedaan wordt. Er bestaat geen strak omljnd inhoudelijk programma. Directeur Brinkkemper zegt hierover: 'Het kind leert aan wat zich voordoet binnen de werkzaamheden, de groep en binnen de context. De kinderen volgen dus geen lesonderdelen of gerichte instructies verbonden aan kern- of leerdoelen. Zij volgen wel vaste activiteiten, waarbinnen verschillende dingen geleerd en beleefd kunnen worden.'

Geen dag is hetzelfde, omdat er altijd weer nieuwe belevenissen zijn. Als de kinderen de eerste keer komen wordt er een rondleiding en introductie gegeven op alle onderdelen van de activiteiten. Daarna gaan de kinderen in groepjes aan het werk. Ondanks het feit dat kinderen vaker naar de boerderij kunnen gaan, is er geen onderwijsprogramma opgezet. De begeleiders houden bij wat de kinderen voor activiteiten uitvoeren, sturen hierin ook wel, maar volgen geen voorgeschreven stappen. Wat op het kind afkomt en wat het kind zelf wil leren door te doen staat voorop.

Het programma op de Corneliahoeve bestaat uit de volgende fases:

- **De aankomst, omkleden en werkverdeling.**
De kinderen worden naar de boerderij gebracht met een busje en auto's van de schoolbegeleiders. Zij zijn verplicht om een overall en laarzen te dragen. 'Wij gaan hier aan het werk en moeten dus werkkleding aan', vertelde een meisje. Het hoort er bij, maar verlangt soms veel discipline van de groep.
- **Groepswork.**
Als iedereen in werkkleding is, wordt het werk verdeeld. Er worden drie of vier groepen gemaakt. De grote koeienstal, de kleine koeienstal (kalfjes), de kleine dierenschuur (konijnen, cavia's) en soms ook nog een groep voor de schapen en pony's. Het eerste deel van de ochtend wordt onder leiding van de boer(in) of atelierbegeleiders gewerkt.
- **Gezamenlijk eten.**
Een rustmoment is voor de kinderen nodig om even op adem te komen. Gebleken is dat de conditie van veel kinderen uit het SBO niet zo goed is. Ze hebben 's ochtends niet goed gegeten, slapen te weinig of hebben geen uithoudingsvermogen. Het werken op de boerderij kan voor verschillende kinderen fysiek erg inspannend zijn. Zowel om op adem te komen als ook om hun verhalen te kunnen vertellen aan elkaar en ervaringen te delen, is dit rust moment erg belangrijk. Tijdens de pauze wordt ook wel eens informatie gegeven of een verhaal verteld over iets dat gebeurd is.
- **Veldwerk.**
Na de pauze wordt een gezamenlijke activiteit ingepland. De kinderen gaan dan met z'n allen op pad o.a. naar het weiland om daar te werken. Dit kan zijn: schapen of koeien tellen (Een vermist dier kan in de sloot terecht gekomen zijn.), hekken herstellen, hooibalen van het veld halen etc. ook tijdens deze werkzaamheden worden steeds vragen aan kinderen gesteld, kinderen vertellen elkaar wat ze weten en de boer(in) geeft meer informatie over het hoe en waarom. Maar wat vooral blijkt is dat de kinderen erg veel lol met elkaar maken en het prettig vinden om buiten te zijn. Zelfs als het regent.
- **Reis naar school.**
Aan het eind van de ochtend kleden de kinderen zich weer om en ruimen spullen op. Doordat de kinderen weer op een bepaald moment op school terug moeten zijn, is dit soms een erg gehaast, maar ook dit verloopt vaak goed. De reis naar de school is veelal een moment voor verhalen vertellen en even uitpuffen.
- **Afsluiting.**
Soms is er nog ruimte om even na te gaan wat er allemaal gebeurd is. Maar meestal is er haast om weer met het busje naar de school te komen. Op school verdelen de kinderen zich weer voor de afsluiting van de ochtend in hun eigen basisgroep. Daar is dan ook vaak geen tijd voor terugkoppeling uit de verschillende ateliers. In één groep (Petraschool) wordt wel regelmatig een kort fotoverslag gemaakt. Maar dat is geen vast stramien in alle groepen.

De kinderen worden voorbereid op het programma aan het begin van de cyclus. De verwerking van de ervaringen gebeurt op de boerderij zelf in de pauzes. De koppeling met andere vakken is nog niet goed uitgewerkt. De docenten

observeren, begeleiden en stimuleren de kinderen die hun eigen interesses volgen. De docenten en de boer(in) hebben als eerste verantwoordelijkheid het creëren van een rijke voorbereide leeromgeving, waarin iets te kiezen valt voor de kinderen. En er wordt gezorgd voor uitdagende en gerichte activiteiten om kinderen uit te nodigen bepaalde leeractiviteiten te ondernemen.

Herontwerpen programma

Het boerderijprogramma is erop gericht kinderen uit het speciaal basisonderwijs een omgeving te bieden, waarin zij qua leren en ontwikkeling individueel en als groep tot hun recht kunnen komen. De concrete context moet helpen bij het opdoen van relevante ervaringen en (sociale) vaardigheden. Daarnaast is het mooi meegenomen als de kinderen binnen deze context onderdelen van het curriculum aangereikt krijgen. Zowel de aanpak 'betekenisvol leren binnen een levensechte omgeving' als ook de mogelijkheid via zelfsturing tot medeverantwoordelijkheid over het leren te komen, zijn in het groenatelier opgepakt. In samenwerking met het APS was vijf jaar geleden een stap gezet om een herontwerp van het onderwijs op de twee SBO scholen tot stand te brengen. De bedoeling was om het ateliermodel, waarin kinderen meer keuzevrijheid krijgen over hun programma en meer echte leeromgevingen krijgen aangeboden, als hoofdmodel zou worden uitgebouwd.

Tijdens de studie die hier is uitgevoerd, lag het accent op het volgen van deze werkwijze. Gezegd kan worden dat de atelieraanpak helaas onvoldoende geïmplementeerd is al werkwijze in de school als totaal. Hierdoor werd ook het groenatelier nog teveel als een apart niet geïntegreerd onderdeel benaderd. Het gevolg hiervan was dat de leerlingen de boerderij als iets heel anders als school ervaren en het geleerde op de boerderij door de docenten ook te weinig gekoppeld kan worden aan schoolse programma's. Er ontstond geen geïntegreerd programma. Het bleef te veel een versnipperd programma, waardoor de ideeën uit 'een andere Basisschool' (APS) onvoldoende tot hun recht zijn gekomen. Dat wil overigens niet zeggen dat de ervaringen op de boerderij hierdoor onbeduidend zijn. Juist het groenatelier op de boerderij wordt door de kinderen en de docenten als zeer waardevol gezien. Het groenatelier is het paradepaardje van de scholen en is ook een geslaagd voorbeeld van hoe het anders kan.

Een gesystemiseerd programma zou op basis van de ervaringen van de pilot verder uitgebouwd kunnen worden. Hierbij is een goede koppeling tussen zorg en onderwijsprogramma's (brede onderwijs-zorg) voorop te staan. Het betekent ook dat onderdelen van een zorg- en of leeraanbod in verschillende omgevingen kan plaatsvinden. Samenwerken voor zorgkinderen vindt dan in een breed kader en op verschillende plekken plaats. Binnen en buitenschools wordt samengewerkt om een passend programma aan de doelgroep aan te bieden.

Het huidige boerderijprogramma (groenatelier) wordt uitgebouwd naar:

- winter, voorjaar, zomer en herfst activiteiten die gekoppeld worden aan voorbereidende en verwerkende opdrachten in de schoolse context;
- uitwisselwerking tussen de boerderij en schoolse ervaringen en de leerlingen worden begeleid in het koppelen van leermomenten op de beide locaties;
- het koppelen van leerervaringen in beide aangeboden leeromgevingen met de thuissituatie. Ouders worden betrokken bij de ervaringen die kinderen opdoen en aan hen wordt gevraagd hierop verder te borduren. De begeleiders kunnen hierbij een grote rol spelen door de ouders deels in het programma te betrekken. De kinderen zullen zich ondersteund voelen als ze thuis meer over de boerderijervaringen kunnen vertellen.

Van belang is dat het programma, zoals dat nu door de twee SBO scholen is ontwikkeld, verder wordt gesystemiseerd naar een behandelprogramma en misschien ook interventie. Dat het boerderijprogramma werkt voor deze doelgroep is duidelijk, maar het aanscherpen van bepaalde keuzes in het programma is noodzakelijk.

Toekomstbeeld

Aan verschillende betrokkenen is gevraagd naar hun toekomstbeelden voor samenwerking tussen de boerderij en schoolomgeving. Aangegeven wordt dat:

- de uitbreiding van halve naar een hele dag per week op de boerderij veel voordelen zou bieden om tot een meer integraal programma te komen. De rust en concentratie is dan groter. Nu is het programma te versnipperd en te kort. De betrokkenen denken dat de kinderen dat wel aankunnen.
- de boerderij geen 'schooltje op het platteland' moet worden. Het eigene van de boerderij moet voorop blijven staan. Leren in de praktijk zal meer nadruk krijgen;
- de verbinding tussen het curriculum op school en het incidenteel informeel leren op de boerderij moet sterker gelegd worden. De leerkrachten kunnen hierop kunnen inspelen door alle onderdelen die ook op de boerderij kunnen plaatsvinden als eerste ook daar onder te brengen, zonder dat het als schools leren wordt ervaren.
- de organisatie van de groepen (keuze), samenstelling van groepen (ook een groep jongere kinderen) aangescherpt moet worden.
- er een time-out programma op de boerderij ontwikkeld kan worden. Alhoewel hierover wat twijfel is (i.v.m. drempel om weer in school terug te keren), werd hierop overwegend positief gereageerd.
- Een uitbreiding naar andere programma's die ook aangeboden worden, zoals Eco-kids, schooltuinwerk, educatieve boerderij programma's zeker in de toekomst mogelijk is.

Verder werd er ook gedacht aan het organiseren van een werkweek op de boerderij en liet iemand vallen dat de koppeling naar de andere ateliers (zoals koken) ook tot de mogelijkheden zou behoren als de boerderij ook verbouw van gewassen mogelijk zou maken. Hierover valt te praten!

Voorstel opbouw monitoring systeem

Om een goed beeld te krijgen van alles wat zo'n programma de kinderen te bieden heeft is het noodzakelijk een vorm van monitoring (volgen van wat er allemaal gebeurt) in te zetten. Tijdens de pilot is een aantal vormen van het volgen van leerlingen uitgeprobeerd, maar een vorm van monitoring binnen de organisatie als geheel is net zo belangrijk. Bij voorbeeld: de kinderen zouden structureel geobserveerd kunnen worden, er kunnen geregeld kindbesprekingen plaatsvinden waarin ook de observaties op de boerderij worden meegenomen. Dit is in het laatste jaar van de pilot ook een aantal keer gebeurd. Hierdoor kregen ook de andere docenten informatie over de (leer) ervaringen die de kinderen opdoen. Bij nieuwe projecten zullen de volgende monitoring stappen uitgevoerd kunnen worden:

1. De voorbereiding op het samenwerkingscluster (informatiebrief en eerste bespreking met van het management van de betrokken samenwerkingspartners). Het opstellen van een eerste basisprogramma, waarin een breed onderwijs zorg aanpak duidelijk wordt. Ook heel belangrijk blijkt het maken van duidelijke afspraken over tijdinvestering, kosten, taken en mogelijkheden voor een flexibele aanpak. Ook wordt gesproken over het aantal keren dat de kinderen per groep komen (blijft dit de keuze van het kind of worden kinderen straks op de boerderij geplaatst op basis van bepaalde criteria). Inhoudelijk wordt gekeken welke kerndoelen op de boerderij worden opgepakt. Verder wordt afgesproken hoe de kinderen worden geobserveerd en welke informatie er allemaal verzameld wordt om bij te houden wat de resultaten zijn van het programma.
2. Het organiseren van een informatiebijeenkomst met de betrokkenen uit de school op de boerderij. Zij krijgen instructie en informatie over de boerderij. De docenten krijgen een twee daagse stage op de boerderij om zich in te werken. Ook het bezoeken van de boer(in) van de school en meekijken in klassen helpt om te zien welke kinderen er straks op de boerderij komen. Vast gesteld wordt hoe de begeleiders hun eigen ervaringen gaan rapporteren.
3. Het samenstellen van de groepen die naar de boerderij zullen gaan. Vooraf aan de bezoeken aan de boerderij wordt een voorgestructureerde vragenlijst bij kinderen en begeleiders afgenomen over hun verwachtingen van de boerderij. Gedurende de bezoeken aan de boerderij worden observatieronde gehouden in de groep en van individuele kinderen. Deze gegevens worden bij de terugkoppeling met andere docenten gedeeld. Observatierondes met focus op de kinderen worden gestart.
4. Gedurende het jaarprogramma wordt vier keer specifiek over het boerderijprogramma gesproken in het team van samenwerkingspartners om de ervaringen van de begeleiders, de kinderen en de ouders te bespreken.

5. Observatierondes worden gedocumenteerd (groep, individuele kinderen, begeleiders). Observatierondes worden gestart met focus op de begeleiders. Dit wordt ingezet met het oog op de coaching van de begeleiders.
6. Logboeken bijhouden: Kinderen en begeleiders maken zelf fotoverslagen. Aan de kinderen wordt gevraagd een (teken/foto)logboek bij te houden. De begeleiders wordt gevraagd om logboeken bij te houden over de onderwijskundige/pedagogische aspecten van het programma op de boerderij.
7. Tussentijdse besprekingen van observaties door de begeleiders aan de hand van de logboeken biedt veel houvast. Hierop gebaseerd kunnen dan ook beargumenteerde aanpassingen in het programma worden gemaakt.
8. De begeleiders observeren de kinderen zelf en geven aan welke veranderingen zij voorstellen in de behandeling van individuele kinderen of het programma voor de groep als totaal.
9. De presentatie van ervaringen gebeurt na een cyclus van bezoeken van een groep. Iedereen werkt mee aan het maken van een nieuwsbrief en een presentatie voor de andere kinderen op de schoollocatie. Voor de ouders en begeleiders wordt er op de boerderij door de kinderen een presentatie en demonstratie gegeven. Verder wordt aan de kinderen en ouders een evaluatie gevraagd over het programma. Het afnemen van een voorgestructureerde vragenlijst bij kinderen en begeleiders (na de bezoekencyclus aan boerderij) geeft extra informatie over het effect van het programma voor de ontwikkeling van de kinderen. Ook deze gegevens worden meegenomen in de evaluevaluatie van dat jaar.
10. Ter afsluiting van het jaarprogramma worden alle gegevens en ervaringen bekeken en in de samenwerkingsteams besproken. Bij deze bijeenkomst ligt de nadruk op het achterhalen van de pedagogisch didactische effecten van het programma en de gevolgen voor de onderwijskundige en zorgaanpak voor het nieuwe jaar.

Het volgen van de kinderen op de effecten van het boerderijprogramma (met een voor en na meting op de ontwikkeling) kan pas echt plaatsvinden als het programma een gesystematiseerd onderdeel uitmaakt van de brede onderwijszorgaanpak. Hierbij kunnen de reeds gebruikte meetinstrumenten van de school (orthopedagogen) als basis ingezet worden. Verder is het van belang dat de leerlingen een langere periode (dan de nu ingezette vijf weken 1 dag) naar de boerderij gaan en het beste zou zijn dat leerlingen een periode hun programma alleen op de boerderij krijgen aangeleerd. Dan zou het effect van de boerderij goed te bestuderen zijn. Misschien is het mogelijk om in de toekomst voor het SBO een boerderijschool te ontwikkelen waar het gehele brede onderwijs-zorg programma kan plaatsvinden. Dat is in ieder geval wel een droom van directeur Brinkkemper. Hij geeft aan: 'De boerderij biedt deze kinderen de beste ontwikkelingsmogelijkheid die je voor hen kunt wensen. Op de schoollocatie is zo'n situatie nooit te creëren. Ze staan hier midden in het leven, moeten zelf actief participeren en samenwerken om het werk gedaan te krijgen. Hoeveel zorg of aandacht je als team ook geeft, het leven is niet na te bootsen en juist hieraan leren ze het meest.'

Omdat de docenten op school niet dezelfde zijn als de begeleiders op de boerderij, is de overdracht van ervaringen ook vaak lastig. De begeleiders die meegaan naar de boerderij proberen wel de informatie door te geven aan de docenten op school, maar dat moet nog meer gesystematiseerd worden. Wat het belangrijkste blijft is dat we de kinderen een heel levensechte context bieden, waarin ze zelf een actieve rol spelen. Juist deze ruimte om zelf je leren te bepalen, dat willen we verder uitwerken.'

Het droommodel voor de volgende stap zou zijn te zoeken naar een boerderij waar het groenatelier als volledig werkmodel aan de kinderen kan worden aangeboden. De kinderen verblijven dan een langere tijd (liefst de hele week) op de boerderij en krijgen hier hun onderwijszorgpakket aangeboden. Een boerderij arrangement met specifieke behandel-punten per kind en een gezamenlijk programma voor een bepaalde periode zou als droommodel voor veel van de kinderen die hier gevolgd zijn een uitkomst zijn.

Droommodel ontwikkeling van > naar

Onderwijs-zorg SBO	Projectonderwijs	Groenatelier	School volledig als atelier	Boerderij als brede school
Rol boerderij	Bezoek aan de boerderij in het programma	Cyclus van vaste ochtenden op de boerderij	Vaste periode op de boerderij met een breed onderwijs-zorg aanbod	Hele brede onderwijs-zorg aanbod op een boerderij

Het groenatelier is nu de huidige vorm, maar de droom is te groeien naar een boerderij waar een breed onderwijszorgaanbod geboden kan worden. Binnen het bOZ (brede onderwijs zorg) wordt nu verder gedacht over het ontwikkelen van meer programma's op boerderijlocaties. Ook wordt uitgezocht of het mogelijk is bepaalde interventie (behandelprogramma's) op boerderijen te laten plaatsvinden. Hiermee wordt een stap gezet naar verdere samenwerking met de landbouwsector. Het bOZ ziet de potentie hiervan voor de doelgroepen waarmee zij werken. Het is zaak hiervoor nieuwe samenwerkingsverbanden op lokaal en regionaal niveau te organiseren.

Deel C

Landbouw transitie voor ontwikkelboerderijen

Landbouw in Nederland heeft een groeiende functie voor de gezondheid en het welzijn van zorgvragers uit de stedelijke omgeving. In het Green Care Amsterdam (Zaanstad) project is duidelijk geworden dat landbouwbedrijven op verschillende manieren een bijdrage kunnen leveren aan de preventieve en curatieve gezondheidszorg en het welzijn van mensen. Voor de brede onderwijs-zorg is minder geregeld. Als kinderen naar de boerderij gaan, dan is dat meestal vanuit boerderij educatie. In de pilot die in Zaanstad is gedraaid is juist de brede onderwijs-zorg op de boerderij als uitgangspunt genomen. Op basis van deze pilot volgt nu een aantal conclusies voor de transitie in de betrokken sectoren binnen het breed onderwijs-zorg aanbod en aanbevelingen voor vervolgstappen.

Conclusies voor transitie

Een boerderij blijkt een zeer geschikte omgeving te zijn om aan kinderen ontwikkelingsstimulansen aan te reiken. Het boerenleven, de boerderij midden in de natuur biedt de kinderen volgens Both (2006, Pp. 177-180):

- struinen en spelen in het groen. Een informele niet geplande manier om kennis van de natuur en eigen mogelijkheden op te doen;
- wilde plekken. Hier kan vrij spel met afwisselende materialen plaatsvinden en kunnen processen in gang worden gezet die niet voortgeproduceerd zijn;
- verrassende ontmoetingen met de natuur en het boerenleven.

Bij al deze ontwikkelingsstimulansen zal informeel leren plaatsvinden. We kunnen concluderen dat het concreet meewerken op en beleven van de boerderij voor kinderen uit het speciaal basisonderwijs een belangrijke extra bijdrage biedt aan hun ontwikkeling. Ze veel beleven veel plezier aan het meewerken op de boerderij en doen daardoor spelender- en werkenderwijs kennis op, ontwikkelen vaardigheden en kunnen hun grenzen verleggen. Vooral omdat de ateliervorm niet specifiek gericht is op het verwerven van kennis, maar op brede ontwikkeling, biedt het alle mogelijkheden om alles wat de boerderij te bieden heeft te benutten. Komt wat er komt, leren waaraan geleerd kan worden. De kinderen doen de grootste leerervaringen op in het samen lol beleven aan hard meewerken binnen de 'echte' boerderijcontext.

Wat zeggen deze ervaringen nu over de transitie in de verschillende sectoren die betrokken zijn bij een breed onderwijs-zorg aanbod: het speciaal basisonderwijs, de (jeugd)zorginstellingen, de regionale landbouwsector?

Inbedding boerderij in onderwijs-zorgstructuur

Voor deze doelgroep (kinderen uit het SBO) is het geregeld bezoeken en meewerken op de boerderij een wezenlijke aanvulling en verrijking van de ontwikkelingsstimulansen. Zoals eerder in het rapport aangegeven wordt de boerderij als een zeer geschikte ontwikkelingslocatie gezien en kan er op een boerderij een gevarieerd programma aangeboden worden aangepast aan de groepen en de individuele leerlingen. Vooral omdat de variatie in aanpak en werkzaamheden groot is, kunnen kinderen met zeer uiteenlopende zorgvragen en ontwikkelingsniveau hier terecht. Om boerderijen als werkelijk onderdeel van een onderwijs-zorg aanbod te laten fungeren, moet een aantal zaken structureel geregeld worden.

Strategische niveau (Ministeries, regionale netwerken en gemeenten)

Het is heel moeizaam om naast alle schoolwerkzaamheden nieuwe projecten echt een goede kans te geven als daarvoor te weinig 'echt projectgeld' tegenover staat. Inzeturen verdampen snel en er is altijd wel iets anders dat meer prioriteit heeft. Het betekent dat de uren op de boerderij werkelijk als onderdeel van het onderwijs-zorgprogramma opgenomen dient te worden. Hiervoor zal de inspectie deze vorm van ondersteuning aan de leerlingen moeten erkennen als waardevol en passend bij deze doelgroep. Verder zal het ministerie van LNV projecten kunnen starten, samen met het ministerie van OCenW en het ministerie van VWS, om brede onderwijszorg experimenten op boerderijen te laten uitvoeren. Dit is vooral van belang om systematisch gegevens te verzamelen die kunnen bijdragen aan de opbouw van preventieprogramma's. Ook zorgverzekeraars en instellingen voor Jeugd en Gezin zouden gebaat zijn bij een gezamenlijk experiment op grote schaal. Nu wordt er veel geld uitgegeven aan boerderijeducatie. Dat is zeer waardevol, maar extra financiering van projecten voor deze doelgroep is op korte termijn wenselijk.

Op gemeentelijk niveau wordt steeds teruggerepen op de discussie of we het hier hebben over educatieboerderijen of een andere vorm. Vooral Amsterdam lijkt vast te zitten in haar Foodprogramma (met hierin boerderijbezoeken als educatieve excursie). Zij willen maar geen opening geven naar een andere ontwikkelmogelijkheid voor de samenwerking tussen boerderijen en SBO. In Zaanstad is hiervoor meer openheid, maar dat komt waarschijnlijk ook omdat de pilot zichtbaar in hun regio heeft plaatsgevonden. Ondersteuning op gemeentelijk en regionaal niveau is echter van groot belang om een structurele opbouw van een netwerk van ontwikkelboerderijen voor elkaar te krijgen.

Tactisch niveau (besturen school, zorg en landbouw organisaties + opleidingsinstituten)

- **Instellingsbesturen** kunnen van elkaar leren door op bestuurlijk niveau te zoeken naar de meerwaarde van de boerderij als nieuw ontwikkelconcept binnen het aanbod van bOZ als brede onderwijszorg organisatie. De wil is er, maar de mogelijkheid om hieraan structureel en systematisch te werken komt niet echt van de grond. Dit heeft deels te maken met alle ontwikkelingen in het zorgstelsel, maar ook binnen bOZ zelf. De klik met de zorginstellingen (binnen bOZ) is wel gemaakt, maar de link met de landbouw wereld is er nog niet echt. Daarvoor is het concept vanuit de school ook nog onvoldoende uitgekristalliseerd en vooral vanuit de zorginstellingen als te complex ervaren.
- **Boeren worden nog onvoldoende als partners** van onderwijs- en zorginstellingen gezien. Dit komt deels door de onbekendheid met de mogelijkheden op boerderijen, maar ook door het onvoldoende aansluiten van werkwijze en organisatie. De instellingsbesturen zullen tevens een plan moeten maken om boeren structureel op te nemen in hun personeelsbestand, dan wel als vaste samenwerkingspartner te erkennen. Hiervoor kan aansluiting gezocht worden bij lokale of regionale verbanden van zorgboeren of boeren met een educatieve functie (maar met ambitie tot brede onderwijszorg projecten).
- **De uitbreiding van het netwerk en inspiratie** voor nieuwe allianties naar een bOZ bredere aanpak is volop aan de gang. De vrijblijvende bOZ constructie wordt op dit moment omgebouwd naar een structurele samenwerking binnen bOZ verband. Dit betekende wel dat alle perikelen binnen bOZ gedurende dit project ons hebben weerhouden van veel gezamenlijke overleggen etc. We hebben letterlijk twee keer in een wat breder bOZ verband over de ontwikkelboerderijen kunnen spreken. Hierin kwam wel naar voren dat de bOZ organisaties zo'n innovatie zeker toejuichen en willen ondersteunen.
- **Het versterken van de transitie naar een duurzame ontwikkeling** tussen boerderijen en scholen (in ieder geval in Noord-Holland) was tijdens de pilot niet mogelijk. Gelukkig hebben de verschillende bij bOZ aangesloten organisaties aangegeven komende jaren te willen zoeken naar structurele ontwikkelboerderij constructies. Ook de ambitie om gezamenlijke professionalisering aan te pakken, wordt in een vervolgproject bekeken.
- **Intensief onderzoek:** Het kost heel veel tijd om data te verzamelen tijdens projecten, vooral omdat het deels ook door de begeleiders zelf gedaan moet worden. Het is daarom van belang een gericht experiment en structurele onderzoekscapaciteit op dit onderwerp in te zetten.

Operationeel niveau (boeren, instellingen en docenten)

Door de organisatorische en onderwijskundige belemmeringen zal de impact die de ateliervorm zou kunnen hebben niet bereikt worden. Hiervoor moet op instellingsniveau ook een aantal zaken beter geregeld worden.

- **Organisatorisch:**
Werken met cycli van vijf bezoeken van een halve dag aan de boerderij en dan wisselen van groep, blijkt bij de meeste kinderen onvoldoende transfer van de attitude, het gedrag en het geleerde naar een andere omgeving (zoals school) te bewerkstelligen. Meer overdracht van ervaringen op de boerderijlocatie en meer overdracht tussen de verschillende begeleiders van de kinderen (op school en op de boerderij) is dan ook wenselijk.
- **Breed onderwijskundig en zorggericht:**
De kwaliteit van de begeleiding van de kinderen hangt af van de kwaliteit van de begeleiders. De boer(in) als stabiele deskundige factor geeft werkinstructies. De begeleiders vanuit de school zullen zich degelijk moeten voorbereiden (bezoek aan de boerderij, werkstage op de boerderij en kennis opdoen van werken op de boerderij) om de kinderen goed te kunnen begeleiden. Verder is het noodzakelijk dat het brede onderwijszorg programma past binnen het instellingsbeleid en de leerdoelen die nagestreefd worden. Alles kan op de boerderij plaatsvinden, maar de keuzes moeten wel specifiek gemaakt, gedocumenteerd en vastgelegd worden.
- **Het versterken van competenties bij begeleiders:**
Het is van belang om de begeleiders (van de boerderij en de school of zorginstelling) structureel te laten werken aan het versterken van competenties. Professionalisering binnen een project laten plaatsvinden door middel van coaching op de werkplek, scholing op 'groene pedagogiek', specifieke begeleiding van kinderen met ontwikkelings- en gedragproblemen op een niet schoolspecifieke locatie, zal begeleiders aanmoedigen het geleerde te implementeren. Om tot verdere kwaliteitverbetering in brede onderwijs-zorg trajecten te komen zal dit zeker noodzakelijk zijn.

- **Contextgericht leren en ontwikkelen:**

De kinderen leren impliciet veel op de boerderij. Dit geven zowel de kinderen als de begeleiders aan. Ook qua gedrag en attitude blijken kinderen anders te zijn op de boerderij dan in het klaslokaal. Helaas blijkt het veranderde gedrag niet direct invloed te hebben op het gedrag in de klas. Dit kan o.a. komen doordat er geen onderwijskundige-pedagogische verbinding is tussen hetgeen op de boerderij gebeurt en in de klas. Om dit te bewerkstelligen is het noodzakelijk dat de gekozen atelier vorm voor de kinderen en de begeleiders nog intensiever wordt ingezet, namelijk een half of heel jaar één dag per week op de boerderij zijn en hier ook een deel van het curriculum aan verbinden. In een nieuw project wordt hiernaar gekeken. Uit een vergelijking van de leerdoelen voor het basisonderwijs en het aangeboden programma op de boerderij blijkt dat de kinderen veel elementen aangedragen krijgen tijdens dit 'natuurlijk leren'.

Conclusie:

Om tot echte innovatie in het brede onderwijs-zorgsysteem te komen, zal er een nieuw specialisme moeten ontstaan, waarin de ontwikkelboerderij een structureel onderdeel vormt in de samenwerking tussen landbouw en onderwijs-zorg organisaties. De transitie zit in de ontwikkeling van boerderijprojecten die als interventiemethoden binnen het speciaal basis en ook voortgezet onderwijs en de zorgactiviteiten structureel zijn opgebouwd.

In dit project hebben we goede mogelijkheden gezien hoe het kan, maar ook zeker punten gezien die structureel omgebouwd moeten worden wil de transitieslag echt gemaakt kunnen worden.

Hierbij blijkt van cruciaal belang te zijn dat gemeenten of provincie een aanmoedigende (ook financieel) rol willen spelen. Op het niveau van organisatorische samenwerkingsverbanden (zoals bOZ) is het mogelijk zo'n initiatief te starten en uit te bouwen, maar de regionale politieke ondersteuning zal hierbij onmisbaar zijn. Dit zal met name tot uiting komen in het grensoverschrijdend werken tussen de sectoren landbouw, zorg en onderwijs.

Aanbevelingen voor transitie

Veel te lang is doorgewerkt met oude oplossingen binnen oude instituties en spelregels, terwijl de omgeving snel veranderde. Dit citaat van Jan Rotmans (Hassink, 2006, Pp187-188) is zeker ook van toepassing op de ontwikkelboerderij. De mogelijkheid om verschillende sectoren (onderwijs, zorg, landbouw) met elkaar te laten samenwerken op lokaal en regionaal terrein, voor het ontwikkelen van nieuwe brede onderwijszorg trajecten zal een grote uitdaging zijn. In de pilot die gevolgd is blijkt op kleine schaal al een groot aantal hobbels genomen te moeten worden. Te noemen zijn: vervoer van kinderen, erkenning van programma's binnen de bestaande structuren in zorg en onderwijs, het opzetten van scholing en coaching voor begeleiders etc.

Om tot een werkelijke transitie te komen, waarin de boerderij als ontwikkelomgeving voor speciale doelgroepen (kinderen / jeugdigen) erkend wordt, is het noodzakelijk een aantal stappen te zetten:

Fonds opzetten

Een brede onderwijszorg financieringstroom opzetten is een belangrijke stap tot structurele ontwikkeling van ontwikkelboerderijen. Uit dit fonds kunnen samenwerkingspartners een experiment financieren. Hieraan gekoppeld zit de verplichting deel te nemen aan: onderzoeksactiviteiten, ervaringspanels, communicatie via o.a. weblogboeken en deskundigheidsbevordering.

Structureel interventieprogramma

Het is een mooi streven een gezonde ontwikkeling van kinderen en jeugdigen uit het speciaal onderwijs te bevorderen door een gestructureerd aanbod op de boerderij (in de buurt van de stad) op te zetten. Een aantal vaste boerderijen om een stad creëren die zich toeleggen op en bekwaam zijn in het begeleiden van kinderen met ontwikkeling- en of gedragsproblemen. Hierbij wordt aangesloten op de preventiefunctie van groen en de boerderij in de natuur in het bijzonder. 'We verwachten dat landbouw en groen in het kader van preventie en gezondheidsbevordering een veel grotere rol kunnen spelen. Deze verwachting is gebaseerd op praktijkervaringen en op de constatering dat deze groene plekken precies de kwaliteiten bezitten die nodig zijn om gezondheidsproblemen te voorkomen.' (Hassink, 2006, Pp. 220). Alhoewel de doelgroepen uit het breed onderwijszorgveld reeds een zorgindicatie hebben, kan via interventieprogramma's een aangepaste zorg verkregen worden die erger voorkomt en de jongeren beter voorbereid op de toekomst. Een ontwikkelomgeving als de boerderij kan hierbij een belangrijke rol spelen. De structurele interventieprogramma's kunnen gericht zijn op:

- kinderen / jongeren met psychosociale problemen die in het 'schoolse systeem' vastlopen;
- kinderen / jongeren die gedragsproblemen hebben en speciale zorg nodig hebben.

Met name het ontwikkelen van brede onderwijszorg trajecten, waarin sociaal maatschappelijke, psychologische en pedagogische zorg bij elkaar komen, kan preventief werken en erger voorkomen. Gemeenten spelen een belangrijke rol in de ontwikkeling van het onderwijs- en jeugdbeleid. Aangezet door allerlei landelijke ontwikkelingen zoals Operatie Jong wordt gekeken naar een integrale aanpak van de jeugdproblematiek.

Programma ontwikkelboerderij

Jeugd- en onderwijsinstellingen zouden boerderijen als partners in hun brede onderwijs-zorgbeleid kunnen opnemen. Zij kunnen de instantie zijn om samenwerkingsverbanden met de agro-sector aan te gaan. Binnen de beschreven pilot kan bOZ (stichting voor breed onderwijs zorg in Amsterdam-Zaanstad) die partij zijn om een regionaal breed aanbod te ontwikkelen. Binnen de Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) kan dit samenwerkingsverband met de diverse gemeenten (Amsterdam, Zaanstad, Purmerend etc.) een breed zorgaanbod ontwikkelen, waarin zorgboerderijen en boerderijen met een educatieve functie preventieve en/of curatieve taak in de jeugd- en jeugdzorg krijgen toebedeeld. Een belangrijke taak zal dan zeker worden het begeleiden van de begeleiders op de boerderij.

Stadlandbouw is een inspirerend concept voor verbrede onderwijs-zorgtrajecten in grote steden. Boerderijen die een verbrede insteek kiezen kunnen samenwerking zoeken met jeugd- en jeugdzorg en speciaal onderwijs instellingen om

arrangementen aan te bieden. Binnen de regio Amsterdam-Zaanstad moet een Hierbij wordt aansluiting gezocht bij de participatiemarkt of andere agrobusiness samenwerkingsverbanden in de regio. Van belang is de economische en maatschappelijke waarde van de boerderij als ontwikkelomgeving voor kinderen in de gehele waardeketen van vitale landbouw en plattelandontwikkeling aan te geven. Als kinderen baat hebben bij het verblijf op de boerderij en meer leren over landbouw en natuur, dan zullen zij ook bijdragen aan de positieve ontwikkelingen in de toekomst. Faciliteiten voor vervoer en opvang van kinderen zullen op regionaal niveau aangepakt worden, zodat alle jeugdinstellingen in de regio Amsterdam en Zaanstad op den duur gebruik kunnen maken boerderijen als een ontwikkelomgeving.

Landbouw en 'Groene Pedagogiek'

Een 'groene pedagogiek' kan binnen de landbouwsector als interventieprogramma ontwikkeld worden. De natuurlijke context die boerderijen bieden, sluit goed aan bij de brede zorgvraag van kinderen / jongeren. Natuurlijk leren, ruimte om te ontwikkelen en vooral uitgedaagd blijven worden ondanks bepaalde handicaps, dit kan een boerderij allemaal bieden. Van belang is in samenwerking met jeugdzorg en speciaal onderwijs deze vorm van ondersteuning verder uit te werken. Groene pedagogiek op de boerderij in de vorm van interventieprogramma's zoals gespecialiseerde time-out projecten, leerwerktrajecten, groenateliers, onderzoeksprogramma's zijn zeer welkom. Combinaties met reeds ontwikkelde therapievormen, bijvoorbeeld animal assisted therapy en de horticultural therapy (tuintherapie), in combinatie met reeds gehanteerde therapievormen kunnen op de boerderij tot zeer verrassende werkmethoden aanleiding geven.

Het ontwikkelen van groene competenties bij boeren en leerkrachten, gericht op het ontwikkelen van en werken in de boerderij als ontwikkelomgeving, in gezamenlijke teams (zoals in Noorwegen is gedaan) is sterk aan te bevelen. Door deel te nemen aan gezamenlijke trainingen en bijscholing en hun ervaringen te delen kan er een levendige kennisuitwisseling plaatsvinden. Hogescholen als Fontys Opleidingscentrum speciaal onderwijs OSO (Sophie Sliepen en Erno Mijland) en opleidingen als ecologische pedagogiek aan de Universiteit van Utrecht (Hans Jansen) kunnen bijdragen tot een duurzame ontwikkeling van 'professionals met groene competenties'.

Boerderij als veilige ontwikkelomgeving

Volgens de International Social Security Association (<http://www.ISSA.int>) is bij vraagstukken van veiligheid en gezondheid op het werk, het inventariseren van de risico's voor kinderen noodzakelijk. Veel van de risico's zullen ook gevaar opleveren voor medewerkers. Zij geven aan dat het volgende gedaan moet worden:

- Stel vast wat gevaarlijk kan zijn voor kinderen.
 - voertuigen
 - landbouwmachines
 - gierputten
 - opslagsystemen (van hooibergen tot graansilo's)
 - onveilig opgeslagen zware voorwerpen (bv. balen)
 - Gevaarlijke chemische stoffen
 - lawaai
- Bedenk wie hierdoor letsel kan oplopen en hoe (denk ook aan bezoekers van het bedrijf).
- Evalueer het risico; houd hierbij rekening met bestaande preventiemaatregelen en dingen die verder nog kunnen worden gedaan.
- Beoordeel de risico's regelmatig opnieuw – kinderen worden groot!

Kinderen lopen op boerderijen meestal letsel op ten gevolge van een combinatie van factoren:

- het gevaar (bv. een diepe, modderige vijver).
- het kind (bv. een peuter die kan lopen en van water houdt, gaat op onderzoek uit maar kan niet zwemmen).
- factoren van plaats en tijd (bv. de ouder die op de kinderen let, wordt afgeleid door een telefoongesprek en de vijver is vlakbij).

Risicopreventie op ontwikkelboerderijen is een belangrijke voorwaarde om tot een veilige omgeving te komen. Een veilige omgeving zal instellingen en begeleiders over de drempel trekken om de boerderij als ontwikkelomgeving uit te proberen.

Nieuwe concepten

Start van een zoektocht naar nieuwe concepten Groen & Gezondheid.

Noodzaak tot overheidssteun aan intensieve boerderijprojecten, waarin brede onderwijs-zorg uitgewerkt kan worden tot een doorlopende lijn van programma's van 0-20 jaar. De activiteiten op de boerderij kunnen uitgewerkt worden tot interventietrajecten. In deze trajecten Lumpsum financiering, rugzakjes, PGB gelden kunnen voor programma's ingezet worden, maar dat is niet genoeg. Ook de erkenning van dergelijke programma's door de inspectie en de mogelijkheid om soepele vervoersregelingen te treffen, zullen in de toekomst de ontwikkeling van dergelijk brede onderwijs-zorg initiatieven blijven bepalen.

Het samenwerkingsverband bOZ Amsterdam-Zaanstad werkt in 2009-2010 aan een voorzet voor zo'n programma. Hierover zal in 2010 ook gepubliceerd gaan worden.

Met dank aan

Aan het pilotproject hebben gedurende de drie jaar verschillende mensen meegewerkt. Een aantal van hen verdienen speciale dank:

- De boeren van de Corneliahoeve Afra en Rene Ebbelaar. Zij zijn steeds bereid geweest mee te denken en aanpassingen te doen aan de gewenste activiteiten. Zij zijn ook de deskundige werkbegeleiders van de kinderen en van de docenten van de school. Hun enthousiasme was erg aanstekelijk.
- De begeleiders van de Petra- en Sjalomschool uit Zaanstad die op de boerderij meewerkten Cor Smit, Rian Melick en Lise Scheltema voor hun onvermoeide inzet op de boerderij.
- De kinderen van de Petra- en Sjalomschool die wij hebben mogen volgen, interviewen, fotograferen en op video mogen vastleggen. Zij toonden in hun enthousiasme en betrokkenheid voor het werken op de boerderij hoeveel deze ervaring voor hen oplevert.
- De toenmalige directie van de Petra- en Sjalomschool Bart Brinkkemper (SBO AGORA Zaanstad/ bOZ samenwerkingsverband) en Kasper Scholte Albers (ook van (SBO AGORA Zaanstad/ bOZ samenwerkingsverband)
- De scholen: Aan het project namen een groep van de Petraschool en een groep van de Sjalom school deel.
 - Petraschool: kinderen met cognitieve beperkingen, soms in combinatie met gedragsproblemen;
 - Sjalomschool: kinderen met leerstoornissen, soms in combinatie met kinderpsychiatrische problematiek zoals ADHD, PDD-NOS, ODD (oppositieel gedrag) etc. De populatie bestaat uit voormalig MLK, LOM en ZMOK-kinderen.
- De teamleden van de scholen die bereid waren met ons in discussie te gaan over het groen atelierconcept op de boerderij en over de competenties die docenten/begeleiders hiervoor nodig hebben. Ook het thema 'groene pedagogiek' is in teamverband besproken.
- De Agora directie met name Hubert de Waard en boerderij projectbegeleider Coby van Berkum (Welsaen).

Tijdens dit driejarig (deeltijd) traject is samengewerkt met onderzoekers, medewerkers van onderwijs- en zorginstellingen. Speciale dank gaat uit naar:

- Sophie Sliepen (Fontys Hogeschool Utrecht) en Laura Minderhoud (www.kind-en-natuur.nl) voor hun observaties en hun casusbeschrijvingen. Hun ordening van gegevens heeft veel inzicht gegeven. Zij maakten ook deel uit van een kerngroep die de eerste anderhalf jaar heeft gezocht naar elementen van 'groene pedagogiek'. In deze groep werkten verder mee: Kees Both (Universiteit van Utrecht/didactiek biologie), Miep Dam (OOG onderwijsondersteuning/ Amsterdam), Dieuwke Hovinga (Universiteit Utrecht/ Freudenthal Instituut), Jana Verboom (Wageningen Universiteit/Alterra). Met z'n allen hebben we gediscussieerd over 'groene pedagogiek'. Kees Both heeft de discussies samen met zijn kennis over dit onderwerp verwerkt tot een eerste versie (Zie <http://www.Transforum.nl/Green> Gare Amsterdam). Ook Hans Jansen (Hogeschool Utrecht / Faculteit educatieve opleidingen) heeft in het begin meegelezen en stukken van commentaar voorzien.
- Green Care Amsterdam projectgroep. Deze pilot maakt deel uit van een omvangrijker project Green Care Amsterdam, waarin gekeken wordt naar de functie die boerderijen voor de grote stad kan hebben. In deze groep werden ervaringen en resultaten uit de deelprojecten besproken. Jan Hassink (Plant Research International), Rik Eweg (transforum), Jaap Hoek Spaans (Stichting Landzijde), Barbara J. Regeer (Athena Instituut), Yvon Schuler (ORGYD procesadvies) stimuleerden elkaar om bevindingen aan elkaar te koppelen en nieuwe thema's te beschrijven.
- Van alle mensen die wij in het kader van het project gesproken hebben of hun mening hebben laten horen bedank ik in het bijzonder: Linda Jolly (Norwegian University of Life Sciences (UMB), Ceciel Verheij (Polarstar / begeleidster Noorwegen project), Jaap Meijer (Stichting Boerderijschool), Jan Hooiveld (APS).

Literatuur

Eerder gepubliceerde stukken over deze pilot:

Blekemolen, E., 2009.

Vet man die boerderij. Onderzoek naar ervaringen van kinderen op de boerderij. Utrecht/Castricum: Hogeschool Utrecht master ecologische pedagogiek.

Both, K., 2008.

Naar een groene pedagogiek. <http://www.transforum.nl>

bOZ, 2005

Het bOZ naar Amerika. Verslag van een inspirerende studiereis. Amsterdam/Zaanstad:bOZ.

Brinkkemper, B. & D. Corver, 2008.

Groenatelier brengt leerling in balans met natuurlijke omgeving. In: CNV Zorg primair, No.1, Pp.16-18.

Hassink, J., 2006.

Versterken van landbouw, groen en gezondheid. Thema 7 Preventiefunctie van groen. In: Gezond door landbouw en groen. Pp. 220-224. Assen: Van Gorkum.

Hassink, J., D. Haubenhof, I. van der Meer, N. van der Kamp, E. Schreurs & Y. Schuler, 2009.

Levende boerderij, Lerende kinderen. Wageningen: Plant Research International/Rapport 257.

Haubenhof, D., e.a.

Inventarisatie jeugdboerderijen. Wageningen: Plant Research International (Rapport 174)

Hovinga, D., 2006.

Vegen, voeren en knuffelen op de boerderij. Pedagogisch-didactische betekenis van leren in praktijken.

Interne notitie voor werkgroep onderwijs-zorggroep van het project Green Care Amsterdam. (zie bijlagen)

Meester, A., 2007.

Onderzoek naar buitenlessen. Artikel in NH dagblad 16 juni

Minderhoud, L., Y. Schuler & S. Slieden, 2008.

Ik heb een schaap gered, vet man. In: JSW. Jaargang 92, maart 2008, Pp. 18-20.

Schuler, Y., 2008

The farm as a special environment for children with learning disabilities. In: Dessen, J. eds. Farming for Health. Proceedings of the Community of Practice Farming for Health. November 2007, IVLO Ghent, Belgium.

Interessante literatuur verwant aan dit onderwerp

Baarda, D.B., M.P.M. de Goede & J. Theunissen, 2005.

Basisboek kwalitatief onderzoek. Handleiding voor het opzetten en uitvoeren van kwalitatief onderzoek.

Groningen/Houten, Wolters Noordhoff, 2^e druk.

Berg, A.E. van den, 2007a.

Kom je buiten spelen: een advies over onderzoek naar de invloed van natuur op de gezondheid van kinderen.

Wageningen: Alterra.

Berg, A.E. van den, Koenis & Van den Berg, 2007b.

Spelen in het groen. Onderzoek naar de effecten van een bezoek aan een natuurspeeltuin op het speelgedrag, de lichamelijke activiteit, de concentratie en stemming van kinderen. Wageningen: Alterra.

Berg, A.E. van den, 2005.

Health Impacts of Healing Environments. A review of evidence for benefits of nature, daylight, fresh air, and quiet in healthcare settings. Groningen: University Hospital.

Both, K., 2004,

Kinderen lezen hun schoolterrein. In: De Wereld van het Jonge Kind, februari.

Both, K., 2007.

Natuur als bondgenoot bij zorgverbreding. In: De Wereld van het Jonge kind, maart , Pp. 218-221.

Both, K., 2007.

Levend leren. In: MensenKinderen 109, Pp. 3 – 5, November.

- Bronfenbrenner, U., 1972.
Two Worlds of Childhood. Simon & Schuster
- Du Prie, H., 1991.
Ervaringsleren als ordeningsinstrument. Tijdschrift voor Jeugdhulpverlening en jeugdrecht. Themanummer ervaringsleren. P. 41-44.
- Elden, G., 2005.
Boerderijwerk is leren. (Vertaald door Ceciel Verheij)
- Gelder, G. M. & C.S.A. van Koppen, 2007.
Evaluatierapport. Het bewaarde land in Noord-Brabant. Utrecht: Universiteit Utrecht Freudenthal Instituut.
JSO (expertisecentrum voor jeugd, samenleving en opvoeding) 2004.
Groene Pedagogiek. Pedagogische argumenten voor kinderopvang in een natuurlijke omgeving.
- Hassink, J., 2002.
Inzet van landbouwhuisdieren op zorg- en kinderboerderijen. Wageningen: Plant Research International.
- Hassink, J. 2006.
Gezond door Landbouw en groen. De betekenis van landbouw en groen voor de gezondheid van de stedelijke samenleving. Assen: Van Gorkum. Hierin staat een artikel van Kees Both Groeien aan groen – de betekenis van natuurervaringen voor de ontwikkeling van kinderen. Pp. 177-185.
- Haubehofer, D., J. Hassink & I. Kragt, 2008.
Inventarisatie Jeugdboerderijen. Wageningen: Plant Research International / Rapport 174.
- Hoekstra, E, I. van Liempd & F. Vos, 2000.
Het buitenland, buitenspeelplaatsen voor 0-4 jaar. Werkboek voor kinderdagverblijven en peuterspeelzalen.
Elsevier / VOG.
- Hoekstra, E, I. van Liempd & F. Vos, 2000.
Vrijbuiten, buitenspeelplaatsen voor 4 tot 12 jarigen. Werkboek voor buitenschoolse opvang en basisscholen.
Elsevier / VOG.
- Hooiveld, J. & S. ten Doesschate, 2005
Kinderen kiezen, leraren nodigen uit. Utrecht: APS.
- Horst, W. ter., 2007
Het herstel van het gewone leven. Houten: Bohn Stafleu van loghum
- Hovinga, D., 2007.
Ont-dekken en toe-dekken. Leren over de veelvormige relatie van mensen met natuur in NME-leertrajecten duurzame ontwikkeling. Proefschrift. Utrecht; Universiteit van Utrecht.
- Jansen, M., 2004.
De geur van koekjes. Sociaal constructivisme in de praktijk. Utrecht: APS. (Gaat over programma 'een andere school')
- Jolly, L. & E. Krogh, 2007.
Farms for learning. The farm as a Pedagogical Resource.
[Http://www.eceat.se/sustainableEducation/farms_for_learning.htm](http://www.eceat.se/sustainableEducation/farms_for_learning.htm)
- Jutten, J., 2007.
Natuurlijk leren. Systeemdenken in een lerende school. Echt: Gijsemberg. (Zie ook <http://www.natuurlijkleren.org>)
- Katcher, A. & S. Teumer, 2006.
AAT with Public School Special Education Students. Handbook on Animal Assisted Therapy: Theoretical Foundations and Guidelines for Practice, 2006, 2e. Chapter 11, 227-242. (Samengevat en vertaald door Sophie Slieden/ Fontys Hogeschool, Utrecht).
- Kolthof, H, 2007.
Natuurlijk leren, natuurlijk spelen. In. JSW jrg. 91, Pp. 18-20.
- KNHM, 2007,
Fundament onder boerderijeducatie. Werkplaats voor de leefomgeving . jrg. 5, nummer1, februari .
- Moore, R. C. & H.H. Wong, 1997.
Natural Learning. Creating Environments for Rediscovering Nature's Way of Teaching. Berkeley (CA): MIG Communications.

- Ploeg, J.D. & E.M. Scholte, 2003.
Effecten van behandelprogramma's voor jeugdigen met ernstige gedragsproblemen in residentiële settings. Eindrapport NIPPO. Amsterdam.
- Powers, A.A. & A.L. Powers, 2006.
Lessons learned at the Spring Brook Farm. An evaluation of the farms for city kids program. Peer Associates, Richmond.
- Remmerswaal, A. 2008.
Kalf, mais, boer. Hoe ervaren kinderen de boerderijschool? Wageningen: juli 2008 <http://www.nmeonderzoek.nl>
- Rietveld, T., 2005.
Een andere basisschool (DVD). Driebergen: APS.
- Richardson, G.R., 2006.
Creating a Space to Grow. Developing your outdoor learning environment. London: David Fulton Publishers.
- Salm, H., 2005.
Zoeken naar een plek voor een speciaal kind. Trouw 13/10/05.
- Schreurs, E., 2009.
Zelfonderzoek met kinderen. De zelfconfrontatiemethode als reflectie-instrument. In Mensenkinderen 115. Januari Pp. 3-5.
- Torreiter, H., 2005.
Farms and Schools: Cultivating Communities Through Experiential Curriculum Development. Report of a Major Project submitted to the Faculty of Environmental Studies in partial fulfilment of the requirements for the degree of Master of Environmental Studies. York University, Toronto/ Canada.
- Veen, A.F.D. van, 2006.
Vernieuwing van het onderwijs en jeugdbeleid in grote steden. Maatschappelijke urgentie, ontwikkelingsrichting en implicaties voor hoger beroepsonderwijs. Amsterdam/Diemen: Hogeschool InHolland.
- Verheij, C., 2002.
Nature as Teacher. In:Resurgence, nr.212.
- Veerkamp, M., 1999.
Kinderopvang op de boerderij. In: Kinderopvang juni.
- Verheij, C., 2003
De boerderij als klaslokaal. De 'Levende School' in Noorwegen als inspiratiebron. In: Mensen-kinderen, 19 (2), 14-15.
- Verheij, C., 2007.
Levend leren. Tien jaar ervaring met intensieve school- boerderij samenwerking in Noorwegen. Paper voor het project Effect Educatieboerderijen.
- Vroom, M., 2002.
BSO op de boerderij. Koeien melken of knutselen. In: School-kinderopvang 1, januari.
- Wilson, S.J. & M.W. Lipsey, 2000.
Wilderness challenge programs for delinquent youth: a meta-analysis of outcome evaluations. Evaluation and Program Planning, 23, pg 1-12.
- Windt, N. van der, J. Kruit, 2005.
Start van een zoektocht naar nieuwe concepten Groen & Gezondheid. InnovatieNetwerk Groene Ruimte en Agrocluster, Utrecht.
- Zwaanswijk, M., 2005.
Pathways to care: Help-seeking for child and adolescent mental health problems. Universiteit Utrecht. Proefschrift.
- Zeijl, E. *et al.*, 2005.
Kinderen in Nederland. Den Haag / Leiden: SCP/TNO.

Literatuur specifiek over kinderen en natuur

(zie verder ook K. Both Naar een groene pedagogiek via www.transforum.nl voor een uitgebreide literatuurverwijzing)

Both, K., 2005.

Aarde-kinderen. In: De Wereld van het Jonge Kind, oktober

Both, K., 2005.

Kinderen in beweging. Natuurspeelplaats, school natuurtuin en motorische ontwikkeling. In: De Wereld van het Jonge Kind, december

Both, K., 2006.

Groeien aan groen- de betekenis van natuurervaringen voor de ontwikkeling van kinderen. In: Hassink. J. Gezond door landbouw en groen. Pp. 177-185. Assen: Van Gorkum.

Both, K., 2007.

Natuur als bondgenoot bij zorgverbreding. In: De wereld van het jonge kind. Maart Pp. 218-221

Faber Taylor A. & F. Kuo, 2006.

Is contact with nature important for healthy child development? State of the evidence. In: Spencer, Chr. & M. Blades (eds.), *Children and their Environments*. Cambridge: Cambridge University Press

Gebhard, U., 2003.

Kind und Natur. Die Bedeutung der Natur für die Psychische Entwicklung. Opladen: Westdeutsche Verlag.

Gelder, G.M. & C.S.A. van Koppen, 2007.

Evaluatie het bewaarde land. Utrecht: Universiteit van Utrecht / Freudenthal Instituut voor Didactiek van Wiskunde en natuurwetenschappen, Groep Natuur- en Milieueducatie.

Gezondheidsraad & RMNO, 2004.

Natuur en gezondheid. Invloed van natuur op sociaal, psychisch en lichamelijk welbevinden. Den Haag: Gezondheidsraad.

Kahn, P.H. & S.R. Kellert, 2002.

Children and Nature. Cambridge., the MIT press.

Lammers, A., 2005.

School natuurtuinen in het basisonderwijs. Helpen zij de vervreemding van de natuur tegen te gaan? Alterra, Wageningen.

Lewis, C.A., 1996.

Green Nature, Human Nature. The meaning of Plants in Our Lives. Chicago: University of Illinois Press.

Louv, R., 2005.

Last child in the woods. New York: Workman Publishing. Nederlandse vertaling Het laatste kind in het bos. Utrecht: Jan van Arkel in 2007.

Moore, R.C., 1997.

The need for Nature: A Childhood Right. In: Social Justice Vol.24, No.3 Pp. 203-220.

Reed, E.S., 1996.

Encountering the World. Toward an Ecological Psychology. New York/Oxford: Oxford University Press

Wells, N.M. & G.W. Evens, 2003.

Nearby Nature. A buffer of life stress among rural Children. Environment & behaviour 32 (6) 775-795.

Interessante websites:

<http://levandeskule.no>

<http://levendelaering.umb.no> (Noors/ Zweeds model)

<http://greenchimneys.org>

<http://www.agnesvandenbergh.nl>

<http://www.hetlaatstekindinhetbos.nl>

<http://www.waarde.nl/Topervaringen.pdf>

<http://www.boerderijschool.nl>

<http://www.educatiefplatteland.nl>

<http://www.metdeklasdeboerop.nl>

<http://www.klasseboeren.nl>

<http://www.boerenwijs.nl>

<http://www.boerderijdekijker.nl>

<http://www.zorgboeren.nl>

<http://www.agrarischcultuurgoed.nl>

<http://www.stadteland.nl>

<http://www.ltl.org.uk> (

<http://www.natuurlijkheden.nl>

<http://duurzaamheidpo.kennisnet.nl/themazolder/natuur>

<http://www.waarde.nl>

<http://www.vruchtbareaarde.nl>

<http://www.kindindenatuur.nl>

<http://www.kind-en-natuur.nl>

<http://www.natuurkind.nl>

<http://www.springzaad.nl> (heeft uitgebreide literatuurverwijzing)

<http://natuureducatie.com>

<http://www.natuursprong.nl>

<http://www.dekleineaarde.nl>

<http://jeugd natuur.web-log.nl>

<http://www.schrijven.net/artikelen/scharrelouder.php>

Bijlage I.

Leergebiedoverstijgende kerndoelen

In de Wet primair onderwijs staat in artikel 8 dat het onderwijs een brede ontwikkeling van leerlingen beoogt. Dit betekent dat het onderwijs zich moet richten op de emotionele en verstandelijke ontwikkeling van de leerlingen, op het tot ontwikkeling brengen van hun creativiteit en op het verwerven van sociale, culturele en lichamelijke vaardigheden. De kerndoelen moeten samen aan deze brede vorming uitdrukking geven. Onder de noemer 'leergebiedoverstijgende kerndoelen' worden meer algemene vaardigheden gericht op alle leergebieden opgenomen. Juist deze kerndoelen krijgen veel aandacht binnen de boerderij als ontwikkelomgeving. Docenten geven aan dat juist deze kerndoelen goed geïmplementeerd kunnen worden binnen boerderijprojecten. De leergebiedoverstijgende kerndoelen zijn gegroepeerd rond de thema's:

1. Werkhouding

De leerlingen hebben belangstelling voor de wereld om hen heen en ze zijn gemotiveerd deze te onderzoeken:

- ze kunnen gerichte vragen stellen;
- ze kunnen relevante informatie zoeken en gebruiken;
- ze hebben plezier in het leren van nieuwe dingen;
- ze zetten door wanneer iets niet direct lukt.

2. Werken volgens plan

De leerlingen kunnen een plan opstellen en ernaar handelen:

- ze kunnen een doel formuleren;
- ze kunnen zich op een onderwerp oriënteren;
- ze begrijpen bij eenvoudige problemen wat oorzaken en gevolgen zijn;
- ze kunnen uit het voorgaande conclusies trekken;
- ze kunnen grotere activiteiten stap voor stap indelen en uitwerken;
- ze kunnen achteraf beoordelen of hun planning een goede was;
- ze kunnen de resultaten van hun werk presenteren in de vorm van een toelichting, een spreekbeurt, een werkstuk, een uitstalling.

3. Gebruik van uiteenlopende leerstrategieën

De leerlingen kunnen bij leeractiviteiten uiteenlopende strategieën en vaardigheden gebruiken:

- ze kunnen gerichte vragen stellen aan personen;
- ze kunnen feiten van meningen onderscheiden;
- ze kunnen relevante informatie zoeken en verwerken uit andere bronnen, waaronder een woordenboek, een atlas, een register;
- ze kunnen samenwerken en met elkaar overleggen om gezamenlijk tot oplossingen te komen;
- ze kunnen achteraf beoordelen of hun strategie een goede was.

4. Zelfbeeld

De leerlingen leren met hun eigen mogelijkheden en grenzen om te gaan:

- ze hebben zelfvertrouwen;
- ze kunnen gedragsimpulsen beheersen;
- ze kunnen en durven voor zichzelf en anderen op te komen.

5. Sociaal gedrag

De leerlingen leveren een positieve bijdrage in een groep:

- ze gaan respectvol met de anderen om;
- ze handelen naar algemeen geaccepteerde normen en waarden;
- ze respecteren verschillen in levensbeschouwing en cultuur;

- ze durven in de groep voor hun eigen standpunt uit te komen;
- ze houden rekening met gevoelens en wensen van anderen;
- ze durven in de groep steun te geven aan iemand met een afwijkend standpunt;
- ze nemen verantwoordelijkheid voor te verrichten taken.

6. Nieuwe media

De leerlingen maken verantwoord en doelbewust gebruik van communicatiemiddelen waaronder nieuwe media:

- ze kunnen een tekst maken en bewerken met een tekstverwerkingsprogramma op de computer;
- ze weten globaal welke mogelijkheden (digitale) informatiemedia hebben;
- ze kunnen met behulp van een computer digitale leermiddelen gebruiken.

Bijlage II.

Kerdoelen die behaald kunnen worden op de boerderij als ontwikkelomgeving

(versie 10 januari 2010) ©Yvon D. Schuler /ORGYD)

Sociaal emotionele ontwikkeling > zelfvertrouwen vergroten > positief zelfbeeld ontwikkelen > samenwerken en omgaan met anderen		Zintuiglijke en motorische ontwikkeling Veel in contact zijn met de omgeving door zintuiglijke waarnemingen. Veel bewegen	
Praktische redzaamheid > Eigen regie & functieontwikkeling > Autonomie in handelen. (maar wel onder begeleiding)	Leren leren In de praktijk doen kinderen praktische vaardigheden op die het leren leren bevorderen: <ul style="list-style-type: none"> herhalen van bepaalde handelingen; nadoen wat boer doet nadoen wat medeleerlingen doen direct resultaat van handeling zien of horen 	Wat leren de kinderen op de boerderij?	Taal
			Rekenen & wiskunde
			Oriëntatie op mens en wereld <ul style="list-style-type: none"> Mens en samenleving gezond & redzaam gedrag <ul style="list-style-type: none"> oriëntatie op de samenleving Natuur & techniek <ul style="list-style-type: none"> Natuuronderwijs gebeurt altijd aan de hand van de werkelijkheid >buitenwerk speelt hierbij belangrijke rol. De eigen activiteit van de kinderen staat centraal: het zelf ontdekken en op eigen manier ontdekken en leren denken met hoofd en hand. Zelf antwoorden zoeken. Natuur ervaren en samenhangen zien. Zorg en verantwoordelijkheid voor de medemens en omgeving in contact met anderen en in de natuur. Techniek: het benoemen en toepassen van gereedschappen en natuurkundige verschijningen. Ruimte & tijd. Oriëntatie op leefomgeving. Dagindeling/tijdordening (heden/verleden)
		Vaardigheden & Attitudes.	Normen & waarden Ethiek

Taal: leren communiceren /gesproken taal, woordenschat uitbreiden, deelname aan gesprekken in verschillende communicatieve situaties. **Rekenen & wiskunde:** hoeveelheidsbegrippen gebruiken en herkennen (meten, wegen), tijdsbegrip.

De **kunstzinnige oriëntatie** wordt nu nog niet of nauwelijks aangeboord. Soms tekenen de leerlingen iets over de boerderij. Ze zingen wel onder het werken en luisteren naar de IPOD in de pauze, maar dat is nauwelijks een oriëntatie op dit leergebied te noemen.

Bijlage III.

Vegen, voeren en knuffelen op de boerderij ***Pedagogisch-didactische betekenis van leren*** ***in praktijken*** Dieuwke Hovinga voor Green **Care Amsterdam**

Inleiding

Basisschool Sjalom verzorgt speciaal onderwijs voor kinderen bij wie de ontwikkeling stagneert of dreigt te stagneren door gedragsproblemen, psychosociale en gezinsproblemen en/of leerproblemen. De school is op zoek naar wegen om deze kinderen te motiveren tot leren in de breedste zin van het woord. Het gaat er ondermeer om voor de kinderen mogelijkheden te creëren tot succeservaringen (ik kan iets); tot zingeving (dit vind ik leuk, hier kijk ik naar uit, of ik ben betekenisvol); te functioneren in (sociale) relaties (t.a.v. de omgeving, dieren, mensen); tot begripsontwikkeling (mest is een ander woord voor stront en daarmee wordt bedoeld ...) en tot een verdere ontwikkeling en toepassing van 'schoolse' vaardigheden, zoals op het gebied van lezen en rekenen. De school heeft een start gemaakt met het werken in ateliers. Dit houdt in dat kinderen intekenen om voor een bepaalde periode zich te richten op koken, tuinieren, of te werken op de kinderboerderij. De ervaringen met deze onderwijsvorm zijn in zoverre positief dat leerkrachten ten eerste waarnemen dat de kinderen beter in hun vel zitten en daardoor in relatie tot derden beter functioneren. Ten tweede stellen de leerkrachten vast dat de leeromgeving voor deze kinderen dusdanig uitnodigend is dat zij betrokken zijn bij de activiteiten die zij verrichten én ten derde nemen de leerkrachten een diversiteit aan betekenisvolle leermomenten waar die kunnen worden opgepakt en uitgewerkt (aanvulling/nuancering vanuit school). De school is daarom van mening dat de gekozen onderwijsvorm een nadere uitwerking en onderbouwing verdient. De gedachten gaan daarbij uit naar de ontwikkeling van een onderwijsvorm waarin de boerderij als leef- en leeromgeving voor deze kinderen centraal kan staan. Deze bijdrage is bedoeld als handvat om het onderwijsconcept 'de boerderij als leef- en leeromgeving' te onderbouwen.

Betekenisvol leren

Onderwijs is gebaseerd op twee constitutieve principes. Het veronderstelt enerzijds dat kinderen kunnen leren en anderzijds dat kinderen uitgenodigd kunnen worden tot eigen activiteit (Meijer 1992, p. 16 etc.). Deze eigen activiteit verwijst uiteindelijk naar een zelfstandige deelname aan de samenleving. Met andere woorden: leren op school is geen doel op zich, maar is gericht op en gerelateerd aan het (toekomstig) handelen van de kinderen zelf. Dit betekent dat in het onderwijs zowel de vragen *wat* (deze) kinderen -met het oog op een zelfstandige deelname aan de samenleving- moeten leren als *hoe* zij dit kunnen leren, dienen te worden gesteld. *Wat* en *hoe* zijn gerelateerd; uit inhoud volgt vorm en vice versa. De vraag *wat* leerlingen op de basisschool zouden moeten leren is ruimschoots beantwoord. Dit staat beschreven in de kerndoelen, wordt nader uitgewerkt in methoden en vervolgens ook getoetst. Ook aan het *hoe* wordt invulling gegeven, zoals blijkt uit het gebruik van didactische strategieën.

Ondanks deze aandacht voor *wat* en *hoe* is leren op school niet of slechts in beperkte mate gericht op en gerelateerd aan het doen en laten van de kinderen zelf. Wat binnen de schoolmuren wordt geleerd, gebruiken kinderen mondjesmaat in hun leven buiten school. Sommige kinderen hanteren zelfs een waterscheiding en willen thuis niet worden geconfronteerd met 'schoolse zaken', zoals rekenvraagstukjes, klok kijken of lezen. Bovenstaande betekent niet alleen dat de uitnodiging tot *eigen* activiteit -het tweede constitutieve principe waarop onderwijs is gebaseerd- in huidige onderwijssituaties onvoldoende is uitgewerkt, maar eveneens dat kinderen, zoals bijvoorbeeld op Sjalom, moeilijk zijn te motiveren tot leren omdat zij de betekenis daarvan niet inzien. Bovendien spelen niet alleen transferproblemen naar buitenschoolse situaties, maar is de wendbaarheid en toepasbaarheid van kennis tussen schoolvakken eveneens beperkt. Motivatie- en transferproblemen typeren formele onderwijssituaties. Gelijktijdig zien we dat kinderen buiten school op een vanzelfsprekende wijze een heleboel leren (denk bijvoorbeeld aan omgang met de computer; onderhoud

van de fiets; koken; kennis van natuur, vliegtuigen, voetbal et cetera) en dat transfer in het dagelijks leven en in allerlei beroepen een normaal verschijnsel is (Boersma *et al.* 2006, pp. 4-7). Kenmerkend voor deze leersituaties is dat het leren betekenisvol is in relatie tot dat wat het kind doet (de eigen activiteit) en de context waarin dit handelen plaatsvindt. Zo is het leren plakken van je fietsband betekenisvol omdat je vervolgens je fiets kunt gebruiken om bijvoorbeeld mee naar het zwembad te gaan en daarbij niet afhankelijk bent van het moment waarop een ander besluit jouw band te plakken. En het goed leren uitmesten van een stal kan betekenisvol zijn voor kinderen, omdat zij op dat moment kunnen ervaren dat hun activiteiten er iets toe doen, functioneel zijn; het uitmesten levert immers een zichtbaar 'schone' stal waarvoor de boer zijn waardering uitspreekt.

Met andere woorden: leren in dagelijkse situaties wordt gekenmerkt door een betekenisvolle samenhang tussen handelen, handelingscontexten en kennis. Deze betekenisvolle samenhang draagt er toe bij dat kinderen spontaan leren en/ of gemotiveerd zijn om gericht bepaalde kennis te verwerven.

Praktijk, activiteit en kennis

Omdat het gaat om handelingscontexten wordt het begrip praktijk gebruikt. Het onderwijs, de bakkerij, de huisartsenpraktijk, of natuurbeheer zijn voorbeelden van praktijken. Het boerenbedrijf illustreert kinderen aspecten van het agrarisch bedrijf en de scheepsvaart illustreert de transportsector als praktijk.

Praktijken onderscheiden zich door de aard van de activiteiten die worden uitgevoerd en de kennis die daarbij wordt gebruikt (Jacobs 2001); praktijk, activiteit en kennis vormen dan ook een betekenisvolle eenheid.

Praktijken maken deel uit van het dagelijkse doen en laten van mensen. Herkenbaar zijn praktijken waar kinderen zelf aan deelnemen (zoals sport, onderwijs of tandartsenpraktijk), maar ook praktijken die zij ontmoeten in hun leefwereld (zoals natuurbeheer, transport of de bouw). Daarnaast hebben kinderen kennis van praktijken die worden afgebeeld in de media en (prenten) boeken, of die tot uitdrukking worden gebracht in constructiematerialen (zoals lego en playmobil) of andere spelmaterialen waarmee zij spelen.

Omdat praktijken deel uit maken van het 'echte' leven en zijn gericht op het realiseren van 'betekenisvolle' activiteiten, zijn praktijken voor kinderen interessant. Het leren in en aan de hand van praktijken biedt kinderen een handvat om de wereld waarin zij leven te ordenen en aspecten in deze werkelijkheid (van binnen uit) te begrijpen. Het begrijpen van en grip hebben op de werkelijkheid waarin je leeft, maakt adequaat handelen mogelijk. Adequaat handelen is nodig om in de wereld te kunnen (over)leven (Dewey 1999, p. 16 *ev.*; Merleau Ponty 1977, p. 14 *ev.*; Van Oers 2001). Daarnaast wordt in het handelen zingeving gerealiseerd. Door te handelen maak je immers zichtbaar wat betekenisvol voor je is. Dit betekent dat 'leren in praktijken' aansluit bij twee basale behoeften van mensen(kinderen), namelijk vat (leren) hebben op de werkelijkheid waarin je leeft en tot uitdrukking (leren) brengen wat betekenisvol voor je is. Het is wellicht de combinatie van deze twee aspecten wat maakt dat kinderen gemotiveerd werken in ateliers (waarin praktijken worden gesimuleerd) en spontaan participeren in activiteiten van het boerenbedrijf en 'tot onze verbazing' nieuwsgierig zijn naar kennis en bereid te leren.

Literatuur

Boersma, Th. *et al.* 2006.

Elementaire kennis over de werking van natuur. Utrecht:Universiteit van Utrecht (interne publicatie), Pp. 4-7.

Dewey, J. 1999.

Ervaring en opvoeding. Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum. Pp. 16 en verder.

Jacobs, J. 2001.

Samenwerken aan duurzaamheid. Proefschrift. Wageningen: Wageningen Universiteit.

Meijer, W.A.J. 1992.

Algemene pedagogiek en cultuurspecifieke diversiteit. Nijkerk: Intro. Pp. 16 en verder

Merleau-Ponty, M. 1977.

Fenomenologie van de waarneming. Amsterdam: Ambo, Pp. 14 en verder.

Oers, B. van 2001.

Contextualisation for abstraction. Cognitive Science Quartely 1 (3/4), Pp. 473-488

Bijlage IV.

© GCA Interview lijst kinderen

Wat vind jij?

Hieronder staan een aantal zinnen.

Dit is een voorbeeld:

Ik speel graag in het bos

Als je denkt dat is zo ja

Als je denkt dat is een klein beetje zo
Half / half

Als je denkt dat is niet zo nee

Je moet dus steeds één gezichtje in kleuren.

Dit is een voorbeeld:

Ik speel graag in het bos

Na iedere zin is er nog ruimte opengelaten. Je mag hier iets schrijven of tekenen over dingen die je hebt meegemaakt, die met de vraag te maken hebben. Elk antwoord dat je geeft is goed. Als je een grote tekening wilt maken, dan kun je de achterkant van het papier gebruiken.

Wij willen graag weten hoe jij het werken op de boerderij vindt?

Vragen	Ja	Half/half	nee
			
Ik voel me prettig op de boerderij			
<p>Waardoor komt dat?</p>			
Ik ben graag buiten bij de boerderij			
<p>Waardoor komt dat?</p>			
Ik vind werken op de boerderij leuk			
<p>Waardoor komt dat?</p>			
Ik vind het fijn om dieren te verzorgen			
<p>Kun vertellen wat je er juist wel of niet fijn aan vindt?</p>			

	Is zo	Is beetje zo	Is niet zo
Ik vind werken op de boerderij vies			
Kun je vertellen waarom?			
Ik kan veel leren op de boerderij			
Kun je opschrijven wat je daar leert?			
Ik maak liever opdrachten over de boerderij, dan dat ik meewerk			
Kun je opschrijven waarom?			
Op de boerderij werkt iedereen samen. Dat is fijn.			
Wanneer werk je samen en wat vind je ervan?			
Ik vertel graag over de boerderij			
Wat vertel je dan?			

Dank je wel dat je wilde vertellen/ opschrijven wat jij van de boerderij vindt!

IV-4

!

Bijlage V.

Lijst genoemde effecten boerderijomgeving

Bijlage 1^e lijst effect ingevuld door docenten en begeleiders

'Welke opvallende invloed heeft het bezoek aan de Corneliahoeve op de leerlingen, als dat al zo is?

(Begeleiders vragenlijst)

Afgenomen 24 oktober 2007

(1=Sterk mee oneens 2=Neig tot oneens zijn 3=Neig tot eens zijn 4= Sterk mee eens)						N= 10
Heeft het bezoek aan de boerderij invloed op de kinderen?						
Ja						10
nee						
Welke invloed heeft dit dan?						
	1	2	3	4	?	
Verbeterde relatie tussen de kinderen			5	5		
Toegenomen mogelijkheid om in een team te werken			5	5		
Groei van het zelfvertrouwen			2	8		
Waardering/bewustzijn voor de landbouwomgeving en landbouw leefstijl			7	3		
Waardering voor fysiek werk			7	3		
Waardering voor natuur			6	4		
Toename verantwoordelijkheidsgevoel			2	7	1	
Uitbreiding zelfrespect			4	5	1	
Toename respect voor dieren			4	6		
Grotere bereidheid iets nieuws te proberen			5	5		
Groei schoolse vaardigheden		1	8		1	
Toename volwassenheid		4	5		1	
Demonstratie van grotere zelf controle		2	3	4	1	
Gedijen zonder elektronica		1	5	3	1	
Verbeteren luistervaardigheden		2	7	1		
Toename gevoel van onafhankelijkheid		1	7	2		
Toename doorzettingsvermogen		1	3	6		
Grotere zelfreflectie		1	5	4		
Grotere waardering voor docenten en mede leerlingen			7	3		
Toegenomen vrijwilligheid		1	8		1	
Sterkere leiderschapsvaardigheden		3	5	1	1	
Toegenomen kijk op de toekomst		5	4		1	

Vertaalde en aangevulde lijst uit onderzoek Peer Association

Lessons Learned at Spring Brook Farm 2005 An Evaluation of the Farms For City Kids Program

Hoe zit dat in onze casus? Hoog scoren

1. Groei zelfvertrouwen en toename verantwoordelijkheid
2. Toename respect voor dieren en toename zelfvertrouwen
3. Groei schoolse vaardigheden en toegenomen vrijwilligheid om klussen te doen
4. Grotere waardering voor docenten en medeleerlingen, toename gevoel onafhankelijkheid, verbetering luistervaardigheid, waardering fysiek werk + bewustzijn landbouw leefstijl.

Opmerkingen:

Aangegeven werd dat de effecten van de boerderij vaak maar kort waarneembaar, te observeren zijn. Kinderen vertonen ander gedrag op de boerderij dan op school. Maar dat blijft ook zo. Dat verandert niet.

Uit deze pilot blijkt dat de volgende veranderingen (toename in gedrag en houding) zeker optreden:

- Sociale vaardigheden (relaties, teamwork, vrijwilligheid);
- Persoonlijke vaardigheden/ houding (zelfvertrouwen, zelfrespect, verantwoordelijkheid);
- Waardering Landbouw (kennis van de boerderij en boeren leven, affiniteit met dieren)
- Waardering van de natuur en de natuurlijke omgeving

Bijlage VI.

De ingevulde observatielijsten van zeven leerlingen

Datum: mei/juni 2007					
Kind 1 (R)					
OBSERVATIECATEGORIE					
Actie/gedrag gericht op	Volw.	Kind	Dier	Omg.	Alg.
A. Actief deelnemen opgedragen taak					
1 kind volgt opdracht op	123			2	1
2 kind reageert op	13				
3 kind neemt zelf initiatief naar		3		23	
4 kind kijkt, wacht	1	2			
B. Actief deelnemen buiten taak					
5 kind reageert op			1	1	
6 kind neemt zelf initiatief naar			2	1	
7 kind kijkt, wacht					
C. Overig gedrag					
8 spel met		123			
9 ruzie met					
10 weigeren					
11 afzonderen					
12 uitrusten					
13 werkt met tegenzin	1				
14 pesten, plagen					
15 bewegen					
16 terugkoppelen naar	2				

Kind 1 is drie maal geobserveerd:

1 = de eerste observatie op 09-05-2007

2 = de tweede observatie op 15-05-2007

3 = de derde observatie op 23-05-2007

Opmerking:

Deze observatie indeling is in 2007 gebruikt. Het leek een geschikte methode om kinderen op de boerderij tijdens de werkzaamheden te observeren. Verder onderzocht zou moeten worden of dit klopt. Dat kon binnen dit project helaas niet verder opgepakt worden.

Bijlage VII.

Observatieformulier

Project boerderij als ontwikkelomgeving Green Care Amsterdam 2007-2009	
Datum	
School	
Naam Kind	
Activiteit	
Tijdsduur	
Locatie	
Observator	

Tijd	Wat trekt aandacht	Eigen initiatief Zelfstandig handelen	Observaties algemeen

Opmerkingen:

Bijlage VIII.

Overzicht observatiecategorieën

A. Actief deelnemen opgedragen taak	Leerkracht begeleider	Kind	Dier	Omgeving	Algemeen
1 kind volgt opdracht op					
2 kind reageert op					
3 kind neemt zelf initiatief naar					
4 kind kijkt, wacht					
B. Actief deelnemen buiten taak					
5 kind reageert op					
6 kind neemt zelf initiatief naar					
7 kind kijkt, wacht					
C. Overig gedrag					
8 spel met					
9 ruzie met					
10 weigeren					
11 afzonderen					
12 uitrusten					
13 werkt met tegenzin					
14 pesten, plagen					
15 bewegen					
16 terugkoppelen naar					

A. gedrag gericht op aspecten binnen de opgedragen taak, B. buiten de opgedragen taak of C. er helemaal los van. Bij elk van de ontwikkelde categorieën kan worden aangegeven in relatie tot wie of wat de handeling zich afspeelt, namelijk: in relatie tot de volwassene, het kind, een dier, de omgeving en tot slot de restcategorie 'algemeen.'

Bijlage IX.

De boerderij als krachtige leeromgeving

**(onderdeel uit stuk 'Naar een groen pedagogiek' door Kees Both voor onderzoek GCA, 2008).
Voor het volledige verslag zie www.transforum.nl.**

De hiervoor beschreven bouwstenen voor een Groene Pedagogiek worden nu toegespitst op de boerderij als krachtige leeromgeving. Het is van belang eerst aan te geven wat hier onder 'boerderij' verstaan wordt. Bij een 'kinderboerderij' gaat het om een instelling die uitsluitend educatieve en recreatieve doelen heeft. Als kinderen daar actief kunnen meehelpen bij het verzorgen van de dieren en zodoende een band met de dieren kunnen opbouwen zijn veel van de affordances die in paragraaf 9 beschreven werden ook van toepassing. Dergelijke mogelijkheden zijn echter zeldzaam. Er zijn al meer mogelijkheden voor intensieve interactie dier – kind als een school bij de school zelf een kinderboerderij heeft (de Hond, 2005), maar helaas maar zeer weinig scholen hebben een eigen kinderboerderij.

Het gaat hier in de eerste plaats om de boerderij die als hoofdfunctie heeft de productie van zuivel en/of vlees en/of van akkerbouwproducten. Dus met een boer, die echt boer is, met het land en met dieren, zaden, etc. werkt en daaruit het grootste deel van zijn inkomen verwerft.

Die context is op zichzelf al een krachtig element van de boerderij als leeromgeving.

We geven nu een samenvatting van de potentie van de boerderij als krachtige leeromgeving onder enkele kopjes.

Boer en bedrijf

Kinderen hebben een fijne neus voor dergelijke 'serieuze' werksituaties en de betrokkenheid bij het land die daarbij hoort (Verheij, 2003 en 2007). De persoon van de boer en zijn werk is een krachtige affordance, zoals blijkt uit het onderzoek van vergelijkbare programma's waarbij een klas kinderen een intensieve relatie met een terrein aangaat en daar beheers- en onderzoekstaken mee uitvoert (Peacock, 2006). Daarbij bleek dat kinderen niet alleen een band ontwikkelen met het terrein, maar evenzeer met de persoon die daar leiding geeft aan het beheer. Het kunnen en mogen meehelpen binnen zo'n kader is een bijdrage aan het werk van de boer en wordt door de kinderen daardoor ervaren als authentieke leersituatie. Het uitvoeren van voorkomende taken zoals meehelpen bij het maken van afrasteringen en bij natuurbeheer, het zorgen voor planten en dieren op de boerderij en succeservaringen daarbij – het ontstaan van relaties met dieren, hun welzijn, het groeien en bloeien van planten, positieve reacties van de boer, de ervaring van 'we hebben goed gewerkt, dat alles draagt sterk bij aan een positief zelfbeeld van kinderen (Hunter 2004, geciteerd in Maller, 2006, p. 156; zie ook Ter Horst, 1994, p. 68/69).

Voor veel kinderen in het speciaal onderwijs is het daardoor niet alleen een krachtige, maar ook kwetsbare leersituatie, zoals Ter Horst aangeeft (zie par. 9). De inschatting van wat dit kind aankan is heel belangrijk en de drieslag van voordoen, meedoen en zelf doen lijkt een goede vorm van begeleiding. Een kind dat bijvoorbeeld bang is voor grote dieren zoals een koe en dat na voordoen en aanmoediging een koe die naar de melkstal moet de goede richting uit weet te krijgen, heeft een grote overwinning op zichzelf behaald.

Planten

Het handelen temidden van en met planten in de vorm van tuinieren – bijvoorbeeld in de moestuin is een uitdaging voor kinderen. Kinderen die zich bij schoolwerk heel slecht kunnen concentreren vertonen bij het werken met planten vaak een opvallend vermogen tot concentratie en geduld (Freudenthal en Keyl, 2004). De zorg voor de bodem, het ruimte geven aan de planten (en dus ook dunnen en wieden), het letten op het weer, zelfs de kennis van individuele planten en hun groeien en bloeien, dat alles is ook groeibevorderend voor de betrokken kinderen. Zie verder wat daarover werd geschreven in paragraaf 8.

Dieren

Op de boerderij staat het werken ten behoeve van de dieren voorop, niet het spelen met dieren. Al zal dit laatste element ook aandacht kunnen krijgen. We schreven in par. 9 al hoe in het bijzonder zorg voor dieren en het speels omgaan met dieren beide de potentie hebben de kinderen uit te dagen en hun eigen mogelijkheden te ontdekken. Met het oog op kinderen die extra en specifieke zorg behoeven herhalen we nog eens een belangrijk punt: Met name het zorgen voor dieren (en op een andere manier ook planten) biedt kinderen die extra en specifieke zorg behoeven een omgeving waarin de realiteit – de dieren die duidelijk maken dat ze eten nodig hebben, de planten die anders dood gaan – eisen stelt en niet de volwassenen ten aanzien waarvan dikwijls tegenstrijdige emoties bestaan. Deze nuchtere, zakelijke, niet emotioneel beladen situaties zijn al een verademing en bieden kinderen een veilige situatie om te oefenen met het aangaan met relaties – dieren hebben je nodig, tonen dankbaarheid, oordelen niet, kunnen zelfs troosten, zoals een kind zei: 'dat paard begrijpt me tenminste'. Moeilijk bereikbare kinderen zijn zo soms te bereiken

Buiten zijn in verschillende jaargetijden

Het buiten kunnen ervaren van het complete spectrum van het licht en van de natuurlijke variatie daarin werkt op zichzelf al ontspannend (Olds, 1989). Het meemaken van het jaarritme van de werkzaamheden op de boerderij, de ervaring van het grote belang van het weer, het genieten van het buiten zijn, de mooie luchten, het steeds weer andere licht, de kleuren en geuren, dat alles is gezond en stimulerend voor de ontwikkeling van de kinderen.

Ook de wilde natuur op de boerderij – broedende vogels, wilde planten op het land en langs de perceelsranden, vlinders en andere insecten, dieren in de sloten, etc.. – dat alles kan bron zijn van ontdekken en esthetisch genieten, als er voldoende ruimte en gerichte aandacht voor is.

Reflectievormen

Het gaat niet alleen om het leven in relaties – hier met de natuur – maar ook om het reflecteren op die relaties (Mortari, 2004; Thayer-Bacon, 2000) Het vastleggen van gebeurtenissen en de persoonlijke beleving daarvan is al een vorm van reflectie. Dat kan in de vorm van een eenvoudig logboek, door foto's met daarbij een korte tekst, etc. Het praten daarover verdiept de reflectie, door de uitwisseling van verschillen in beleving of juist het vinden van herkenning als een ander iets op een soortgelijke wijze beleefd heeft. Ook een op een gesprekken met een begeleider kan de reflectie verdiepen.

Onderzoekers van de kind – dier – relatie (Myers, e.a., 2003) ontdekten dat de zorg van kinderen voor dieren niet alleen te maken heeft met ecologische kennis en inzicht, maar ook met esthetische en psycho-sociale gevoeligheid en dat kinderen zich daarin van elkaar onderscheiden. Bij de reflectievormen moet en kan rekening gehouden worden met verschillende talenten van kinderen. In het bijzonder esthetische vormen reflectie verdienen het om beproefd te worden. 'Kunstgerichte natuureducatie' kan een interessante aanvulling zijn van de boerderij als krachtige leeromgeving.

Verband met het schoolcurriculum

In het buitenland – met name in Engeland, binnen het project 'Learning through Landscapes', en Noorwegen, binnen het project Levende Laering ('Levend leren', zie Verheij 2003 en 2007) is expliciet aandacht besteed aan het verband met het schoolcurriculum. Bij ons staat dit als het om kind – natuur – projecten, ook boerderijprojecten, nog in de kinderschoenen. Goede voorbeelden uit de praktijk en handreikingen zijn hard nodig. Dat geldt ook voor het speciaal onderwijs. De terechte aandacht voor de persoonlijke problematiek van de kinderen mag die aandacht voor de leerinhouden niet verdringen.

Inhoudelijk rijke leersituatie

Dat het gaat om een inhoudelijk rijke leersituatie kan blijken uit het gegeven dat de in voorgaande paragraaf opgesomde natuurwaarden vrijwel alle aan de orde komen: bewegen en lichamelijke inspanning, het esthetische – het genieten van schoonheid en de sfeer van buiten en de dieren, de intrigerende natuur – je doet ook veel interessante en relevante kennis op, de te beheersen natuur – het omgaan met risico's, gebruiksnatuur, troost en vriendschap (existentiële natuur), respect voor dieren als wezens met eigen behoeften. Ook kunnen specifieke begaafdheden van kinderen zo aangesproken worden.

Het perspectief van kinderen

Het onderzoek (Remmerswaal, 2008) dat wordt gedaan naar de betekenissen die kinderen zelf geven aan hun werk op de boerderij zal samen met de ervaringen van boeren en andere begeleiders een beschrijving opleveren van genoemde leer- leefomgevingen door de ogen van kinderen gezien en een verdieping en verdere concretisering van de ontwikkelingsstimulansen die deze 'krachtige leeromgevingen' bieden.

'Groene pedagogiek is slechts één, maar wel onmisbare kleur in het totale spectrum van de pedagogiek.

Groene pedagogiek is *ecologische pedagogie*, maar dan in het kwadraat:

- vanwege de inhoud en de leercontext – natuur;
- vanwege de aandacht voor de sociale en fysieke omstandigheden waaronder kinderen opgroeien en zich ontwikkelen, de ecologie van het kinderlijk bestaan; hiertoe behoren ook de ruimtes van scholen (binnen en buiten) en de ruimtes elders die in het onderwijs benut worden, die een 'stille taal' spreken en het voelen, denken en handelen van kinderen beïnvloeden (Titman, 1994; ter Horst, 1994, hfst. 21; Both, 2004).

Opvoedingsdoelen

Aan het slot van dit stuk doen we ook een poging om enkele algemene doelen van de opvoeding te formuleren binnen het kader van een 'groene pedagogiek, van toepassing op twintig jarigen en ouder. Het primair onderwijs legt hiervoor een basis

Eindoelen van een 'groene opvoeding' kunnen zijn:

1. Beseffen (= doorvoeld weten) dat wij mensen op veelvormige wijzen afhankelijk zijn van de natuur voor ons lichamelijk en geestelijk welzijn en een of meer van deze relaties met de natuur intensief ervaren hebben.
2. Als individu bij beslissingen in het privé-bestaan en in verbanden waarin hij of zij leeft (met name als burger) naar vermogen bijdragen aan de duurzaamheid van de veelvormige relaties met en ervaringsmogelijkheden van natuur, inclusief sociale duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid.
Om het eens anders te zeggen: Het besef dat wij als mens met ons hele hebben en houden blijvend verbonden zijn met de natuur en ons daarvoor ook verantwoordelijk te voelen. We zijn en blijven aardemensen, aardekinderen.

Het is belangrijk een 'groene pedagogiek' te concretiseren in educatieve concepten voor specifieke doelgroepen als raamwerk voor het werken met kinderen en jongeren. Deze educatieve concepten geven antwoorden op vragen als:

- Waar gaat het om? Doelen
- Waar gaat het over? Inhouden
- Hoe doen we het? Principes voor het werk, organisatie, pedagogisch – didactische modellen, middelen
- Hoe bewaken we de kwaliteit?

En dat alles in samenhang.

Met name *pedagogisch- didactische modellen voor de planning van het werk en voor de begeleiding van de kinderen* geven praktijkwerkers steun, waarbij het belangrijk is om meer van dergelijke werkmodellen te hebben: voor als kinderen onvoldoende tot spel komen, voor de ondersteuning van de kinderen bij 'werk', zoals op de boerderij, etc. Ter Horst geeft zo'n model dat in werksituaties te gebruiken is, dat hier als voorbeeld dient.

(model zie volledige artikel) Hij neemt als voorbeeld het planten water geven door kinderen. Een kind geeft veel te veel water, 'want dat vind ik leuk'. 'Ja, maar de planten vinden dat niet leuk. Ik zal het voordoen'. Hij gebruikt dan de drieslag 'voordoen - meedoen - zelf doen', die niet dogmatisch gehanteerd moet worden. Het pedagogische spanningsveld tussen hulpbehoefte en de behoefte aan verantwoordelijkheid bij kinderen is daarbij richtinggevend. In dit concrete geval kan het kind ook inzicht krijgen in de effecten van het handelen door één plant (te) veel water te geven. Bij dieren gaat dat niet.

Het is goed als er samenvattende/ ontsluitende publicaties komen over:

- tuinieren met kinderen, inclusief therapeutisch tuinnieren;
- werken met dieren en 'Pet of Animal Assisted Therapy';
- de groene kwaliteit van de buitenruimten in het speciaal onderwijs;
- op Nederlands onderzoek gebaseerde en verder geconcretiseerd beelden van de boerderij als krachtige leeromgeving.

Literatuur

Both, K., 2004

Kinderen lezen het schoolterrein. In: Wereld van het jonge kind, 31 (6), Pp. 162-165

Freudenthal, S. & B. Keyl, 2004.

In de spiegel van Pedomorfose – De remediërende functie van de rijke leeromgeving in en om de school.
In: Mensenkinderen, januarinummer.

Hond, M. de, 2005.

Kinderboerderij op de Toon Hermansschool zorgt ongemerkt voor veel leerdoelen. In: MensenKinderen, januari.

Maller, C.J., 2006.

(Hunter geciteerd op p. 156) Contact with Nature and Children's mental, Emotional and Social Health.
Melbourne, Proefschrift, Deakin University.

Horst, W. ter., 1994.

Het herstel van het gewone leven. Groningen: Wolters Noordhoff, Pp. 68/69 + hfst. 21;

Olds, A.R., 1989.

Nature as healer. In: Children's Environments Quarterly, 6 (1), 27-32

Remmerswaal, A., 2008.

Kalf, maïs, boer. Hoe ervaren kinderen de boerderijsschool? Wageningen: juli 2008
<http://www.nmeonderzoek.nl>

Titman, W., 1994.

Special Places, special people. The hidden curriculum of school ground. Goldalming: WFF/UK

Verheij, C., 2003.

De boerderij als klaslokaal. De 'Levende school' in Noorwegen als inspiratiebron. In: Mensen-kinderen, 19 (2), 14-15.